

SVENSKA
FORNMINNESFÖRENINGENS
TIDSKRIFT.

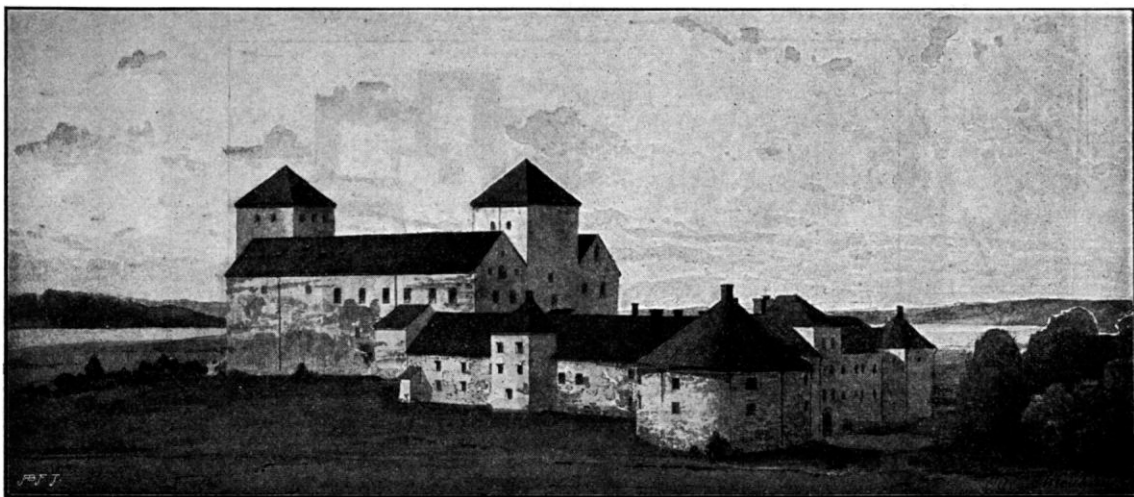
TOLFTE BANDET.

2:a häftet.

INNEHÅLL:

	Sid.
AHRENBERG, JAC., Några dokument till vår konst- och kulturhistoria. Samlade, tecknade och ordnade i och för klargörande af frågan om restauration af Åbo slott. Med 76 fig.	105.
LAGERHEIM, MAJ, Bidrag till kännedomen om fylgja-tron	169.
MONTELIUS, OSCAR, Det nordiska treperiodssystemet. En historik	185.
AMBROSIANI, SUNE, Takstolsfotens uppkomst. Med 5 fig.	212.
BOËTHIUS, JOHANNES, En dalsk runinskrift från Orsa. Med 1 fig.	222.
JANSE, OTTO, Ur litteraturen	227.

Åbo slott 1903. Efter naturen af Jac. Ahrenberg.

Några dokument till vår konst- och kulturhistoria.

Samlade, tecknade och ordnade i och för klargörande af frågan om
restauration af Åbo slott

af

Jac. Ahrenberg.

Messenius förtäljer i sin rimkrönika om Åbo stads grundläggning och fortsätter:

»För inbyggarens trygga ro
från staden några pilskott
lät konungen bygga ett fast slott»

på en ö, där fordom fanns endast en skans, för att bevaka ingången till Aurajoki.¹ Denna Messenii berättelse är så förnuftig, bär inom sig så många skäl för sannolikhet, äger så mycket stöd i traditionen och i allt hvad den moderna arkeologien i saken har att förmäla, att man godt kan tro, det den i stora drag riktigt återger

¹ I den ryska krönikan (den fjärde Novgorodska) talas om »den breda handelsfloden», belägen i Finland. Yrjö-Koskinen öfversätter detta fyndigt med avara (bred) joki (flod) och härleder däraf namnet Aura.

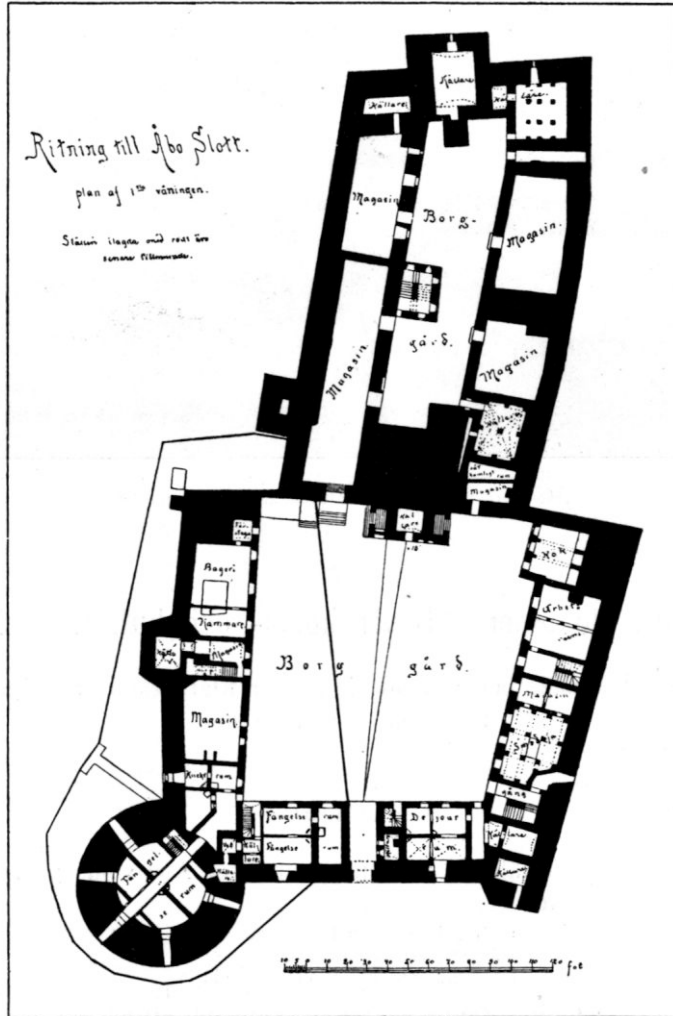

Fig. 1. Åbo slott. Plan af första våningen.

hufvudorsakerna till anläggningen af den byggnad, som sedan under namnet Åbo slott, Åbohus, spelat en så betydande roll i vårt lands historia.

Vi kunna icke här berätta dess stormiga saga, det skulle blifva en repetitionskurs i Finlands historia, dock må i största korthet

belägrades 1364—65 af Albrekt af Mecklenburg samt försvarades i tio månader af Narve Ingevaldsson. Jeppe Djekn fick det i för-

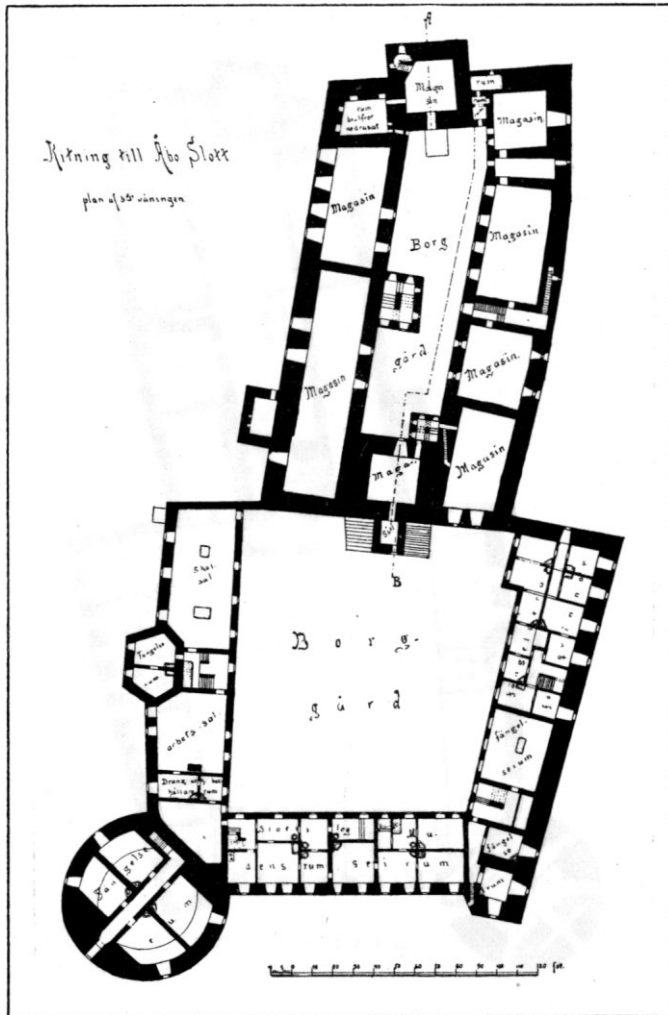

Fig. 3. Åbo slott. Plan af tredje våningen.

läning af Albrekt, och 1395 afstods det af den förre åt Knut Bosson, som 1398 underkastade sig drottning Margareta. Under

unionstiden voro flera af Sveriges mest betydande män dess höf-
dingar, t. ex. Hans Kröpelin, Karl Knutsson Bonde, Erik Axelsson

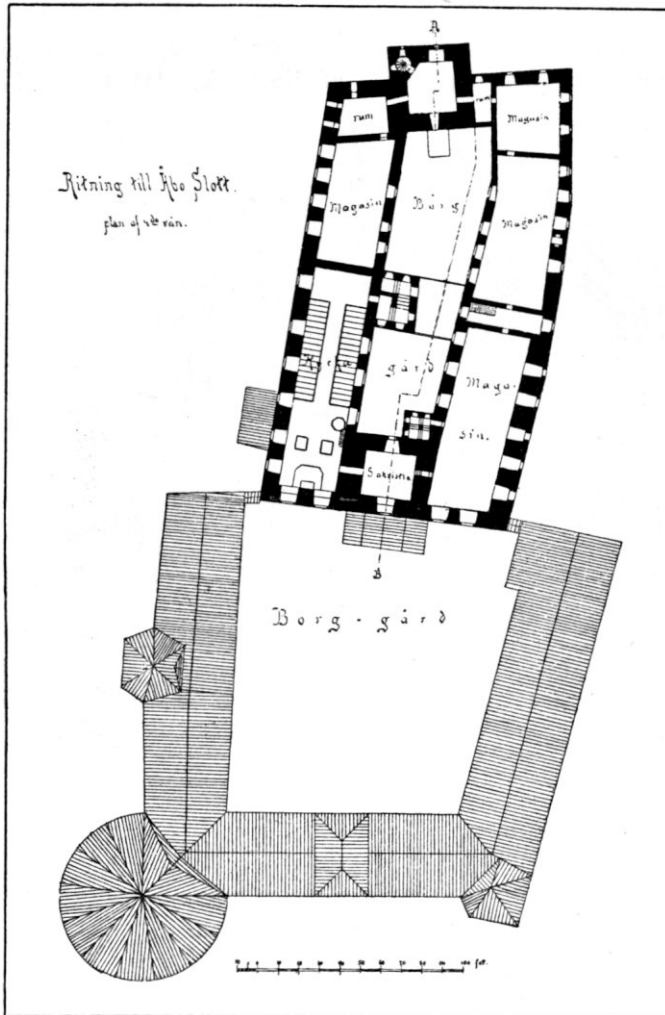

Fig. 4. Åbo slott. Plan af fjärde våningen.

Tott och Sten Sture d. ä. Den sistnämnde belägrade slottet 1502.
Sedan belägrades det af Gustaf Vasas trupper 1521—22 samt

andra gången 1523. Hertig Johan fick det i förläning och blef ärftlig hertig af Finland 1556; han höll här sitt hof, tills han 1563 öfvervunnen miste sitt län och sin frihet. Erik XIV satt här fången 1570—1571. Under Sigismunds regering bevarades slottet, så länge Klas Fleming lefde, stadigt för konungens räkning. 1597 belägrades det och togs 1599 af Karl IX. Då Gustaf II Adolf

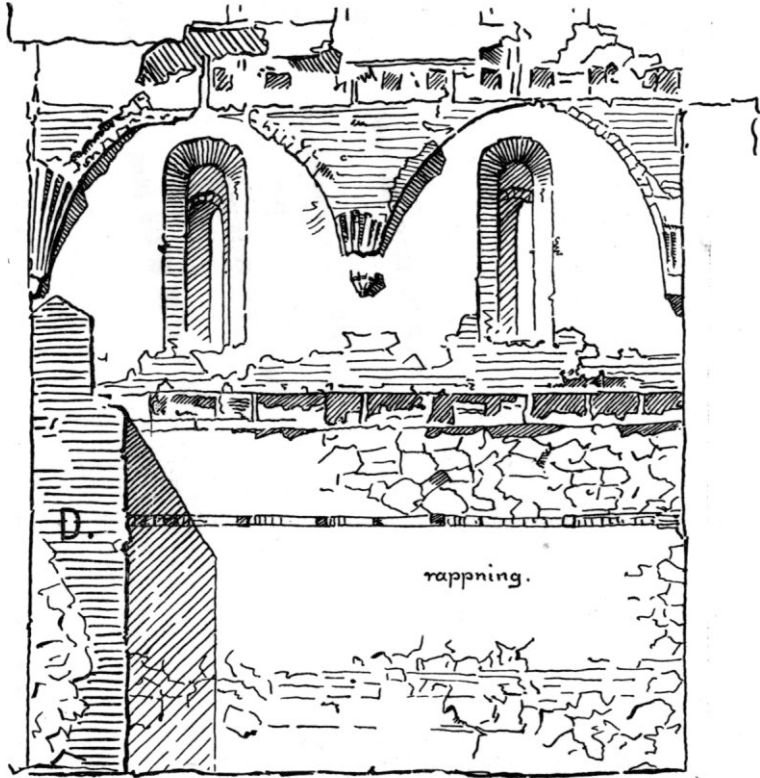

Fig. 5. Nunnkyrkan i Åbo slott.

1614 besökte Åbo och bodde på slottet, utbröt där den 20 april en våldeld, hvilken »begynte i konungssalen och ödelade gamla slottet», som allt från denna tid varit obebodt, orestaurerad och användts som »persedelrum» och »kronomagasin».

Man behöfver icke vara vidare förfaren i den nordiska byggnadskonstens historia för att vid en blick å bilagda planer af Åbo

slott finna, att byggnaden består af tvenne delar, den »gamla borgen» och »Nyborgen», »Förborgen» eller »Adelsslottet». Under alla dessa benämningar förekommer denna senare, till arean större del af slottsbyggnaden, i Finlands krönika och i slottets räkenskaper.

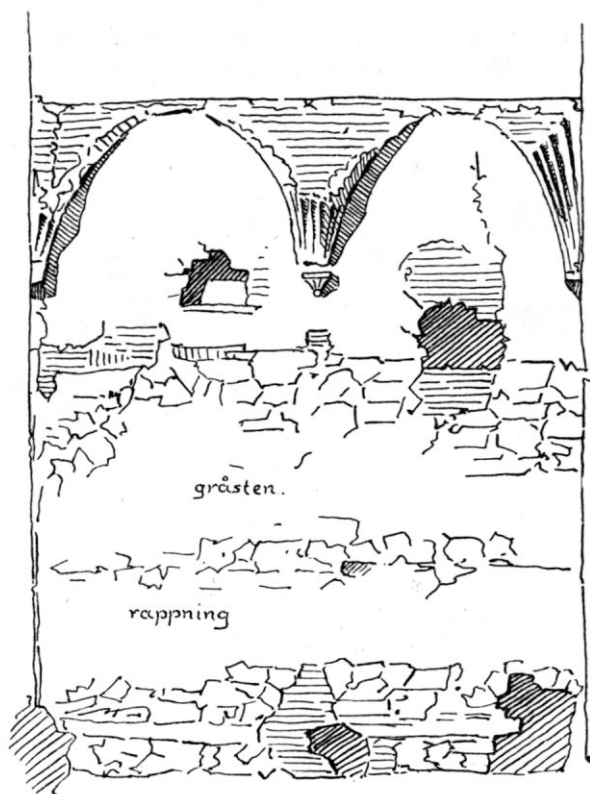

Fig. 6. Nunnkyrkan i Åbo slott.

Det nya slottet, som uppstått omkring 1450—1550, var ursprungligen ett utanverk, som sedan, särskildt under Johan III:s tid, tillbyggdes och förstärktes. Åt denna del af slottet ägnades efter branden en särskild omsorg. Här höll Åbo hofrätt sina första sessioner, här residerade generalguvernören Per Brahe, och till 1698 var denna del säte för landshöfdingen. Efter den ryska ockupationen 1711 (tsar Peter och furst Galitzin) restaurerades denna del och befästes ytterligare medelst utanverk.

Det användes ända till och med år 1890 som länsfängelse, då rummen delvis restaurerades och af statsverket, som äger byggnaden, öfverläts till begagnande åt Åbo samhälle, som här inhyst ett mycket sevärdt och rikhaltigt museum, tills vidare det bästa i Finland.

Kasta vi nu en blick på plananordningen af den del af slottet, som är dess uräldsta del, skola vi finna, att planen är en äkta me-

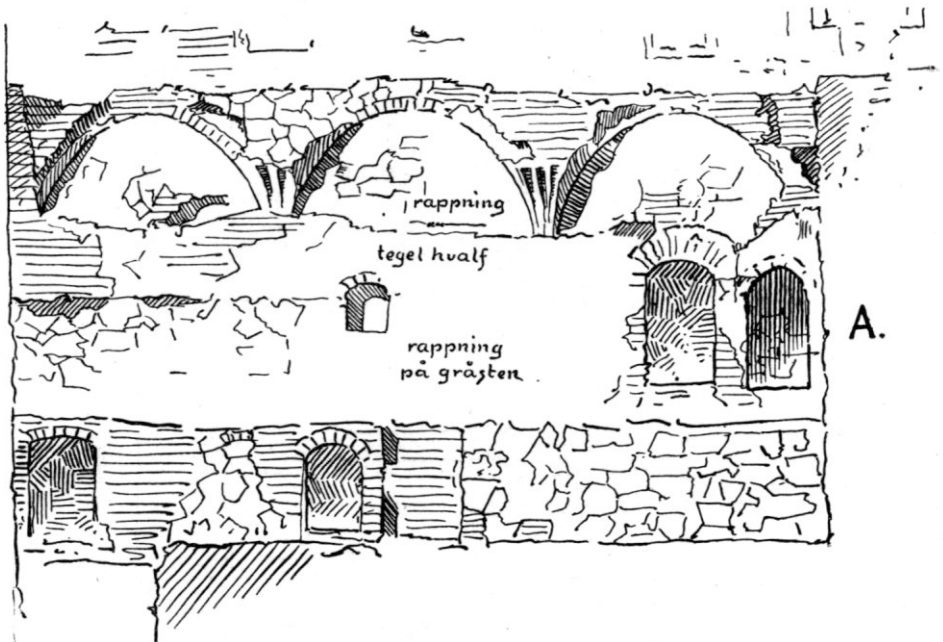

Fig. 7. Gamla slottskyrkan i Åbo slott.

deltida borgplan, sådan vi finna den i de franska och nordtyska slotten, t. ex. Fontainebleau och Chambord samt Marienburg i regeringsområdet Danzig i Preussen. Det vill säga, byggnaden har inga hjärtmurar, rummen i öfversta våningarna äro belysta från två håll, trapporna placerade i långa, smala korridorer, ledande (vanligen) till två och två rum. Det är nämligen att observera, det de utbyggda trapporna äro från Gustaf Vasas tid, men därom senare.

Det, som icke framgår af planen, men med all önskvärd tydlighet af genomskärningarna och af några bevarade ritningar från

1751, är att den största delen af rummen i slottet varit öfverhvälfda med af allt att döma högst eleganta spetsbågshvalf. Intet annat

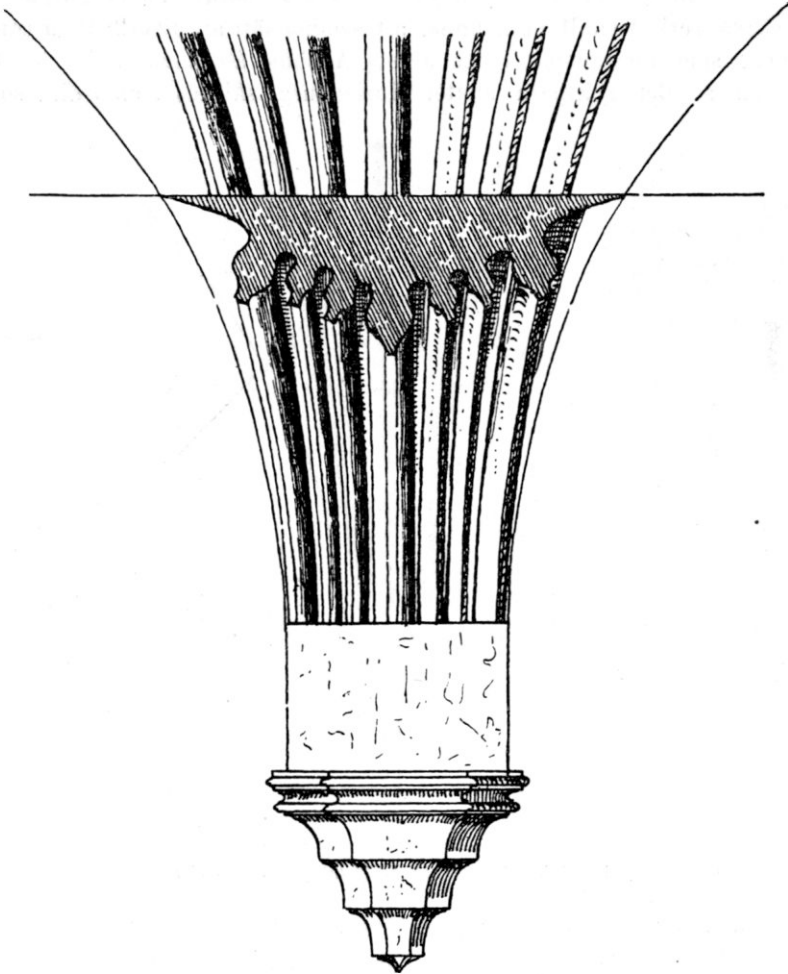

Fig. 8 a. Konsol och hvalfsträngar i Åbo slott.

svenskt slott af den typ det nu är fråga om (således icke Kärnan i Hälsingborg, som för öfrigt är danskt) har, såvidt jag vet, bevarat så tydliga och så vackra spår af den gotiska periodens inflytande som just Åbo slott. Detta är ett af de många arkaistiska

drag, slottet äger att uppvisa, och som gör det i högsta grad intressant för fornforskaren. Förebilderna till dessa vackra konstruktioner äro enligt min åsikt att söka i de nordtyska borgarna. I själfva verket skall man finna, att samma sätt att öfverhvalfva rummen, som förekommit i det äldsta Åbohus, återfinnes i den äldsta delen af det ryktbara slottet Marienburg, således i en trakt, som

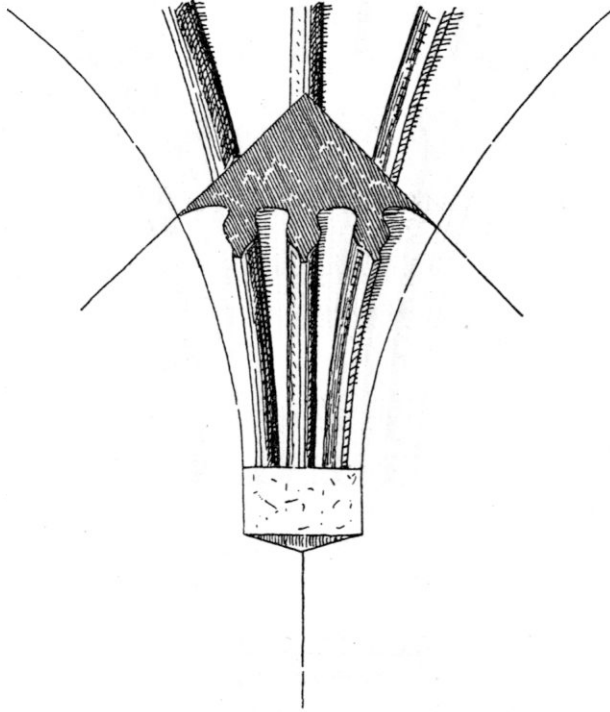

Fig. 8 b. Konsol och hvalfsträngar i Åbo slott.

sedan gamla tider stod i förbindelse med de nordiska länderna, särskildt med Finland. Marienburg var i ett och ett halft århundrade säte för Tyska ordens högmästare. Dess äldsta del, uppförd 1274, visar oss samma konstruktion, som i Åbo slott kommit till användning. Midt i rummen hafva varit uppförda en räkka af kolonner, från hvilka hvalf slagits utåt mot ytterväggarna. Denna konstruktion, konsekvent genomförd i hela den gamla delen (Hochschloss) af Marienburg, kan med bestämdhet påvisas i Åbo slott i

hela norra flygeln och i snart sagdt hela den äldsta delen af södra flygeln.

Hvilken grad af elegans dessa gotiska hvalf ägt kan man se af bilagda teckningar öfver hvalfresterna i den s. k. Nunnekyrkan i Åbo slott, ett litet förtjusande kapell, (se fig. 5, 6, 8 och 9) — nota bene då det en gång restaurerats — på det lifigaste påmin-

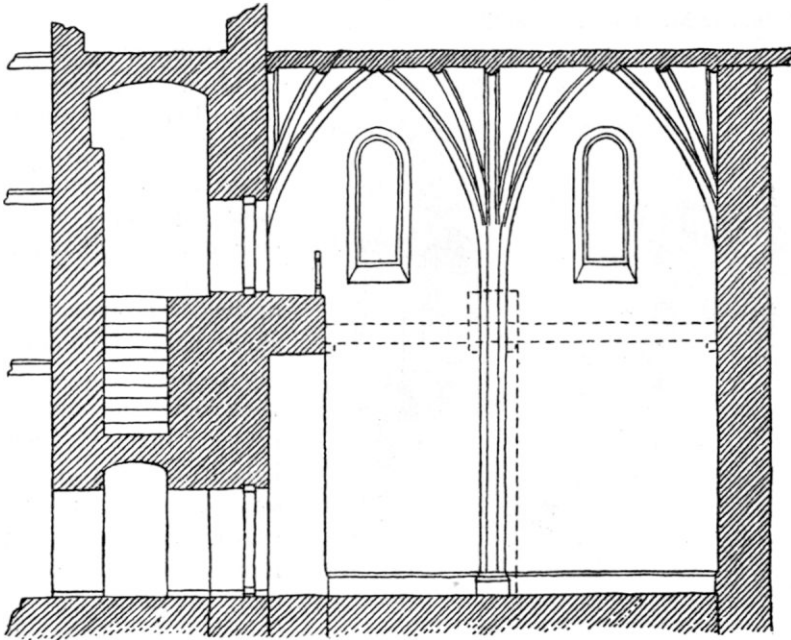

Fig. 9. Nunnekyrkan i Åbo slott (delvis efter en gammal teckning).

nande om det lilla vackra kapellet i Musée Cluny i Paris. Det är att märka, att konsolerna, som uppbära de rikt fördelade hvalfsträngarna, äro af hvit marmor (se fig. 8 a och 8 b). Också i den andra (i ordningsföljden) af de gamla slottskyrkorna, som senare varit öfverhvälfd med ett tunnvalf, såsom fig. 10 utvisar, har man bakom resterna af det gamla tunnvalfvet funnit fullt tydliga spår af att rummet förut varit öfverhvälfdt med gotiska hvalf, såsom fig. 7 närmare angifver. Fig. 10 är tvärgenomskärning af det rum, som ses i fig. 7 och där, i förbigående sagdt, Klas Flemings lik insulterades af hertig Karl. Om man vid en blifvande

restauration således utan svårighet kan återuppföra de gamla hvalfven i gotisk stil — man kan tydligt följa deras sköldbågar i muren — blir det icke lika lätt att säga huru de midtelkolonner, som uppburet hvalfven, varit uppförda. Hvar de stått, huru stora deras dimensioner varit kan med visshet anges. Till formen af deras kapitäl (om de haft kapitäl?) kan man sluta sig af de bevarade marmorkonsoler, som än i dag finnas murade å inre sidan af ytterväggarna af Åbo slott.

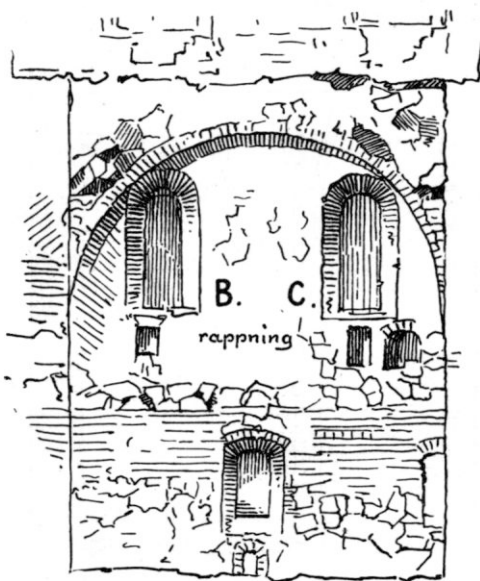

Fig. 10. Gamla slottskyrkan i Åbo slott.

kunna tänkas som utgångspunkt och stöd för hvalfsträngarna. Åttkantiga kolonner ha vi i Åbo domkyrka. I Ulfsby kyrka har jag aftecknat en åttkantig kolonn med sin högst kuriösa kapitälbildning. Två åttkantiga kolonner har jag aftecknat i Visby; den ena, fig. 12, från S:t Nikolai i Visby och den andra, fig. 15, från den vackra ruinen af den forna S:t Katarinakyrkan i samma stad. Huru kolonnerna i midten af rummen i Åbo slott än framdeles komma att utföras, visst är, att hvalfven, såsom af resterna i borgen otvifvelaktigt framgår, höra till de rikast fördelade och vackraste man får se i vårt land. Och en gång öfverhvälfda skola dessa

Denna fråga är emellertid en af de första, som måste klargöras, om man åter vill öfverhvälfva rummen. Å en gammal ritning från 1771 är den enda återstående kolonnen, som ritningen anger, kvadratisk. I sådant fall skulle man kunna antaga, att hvalfsträngarna från väggarna sammanstött å konsoler, inmurade i denna kolonn, konsoler lika dem som ännu finnas i väggarna. Skulle man utföra kolonnerna åttkantiga, så skulle en enkel kapitälafslutning, motsvarande någon del af profileringen på konsolerna,

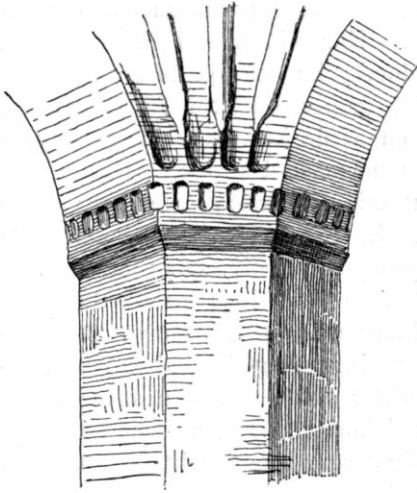

Fig. 12. Från S:t Nikolai i Visby.

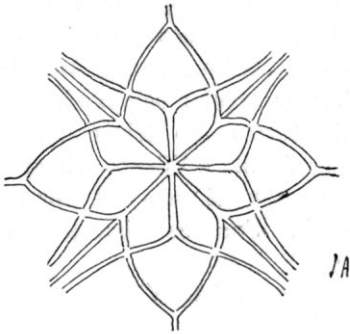

Fig. 11. Kolonn från Ulfaby kyrka.

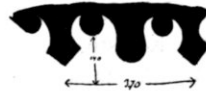

Fig. 13. Profil från dörr till Åbo domkyrka.

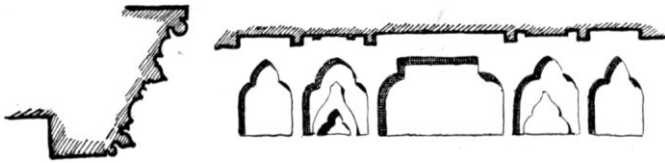

Fig. 14. Profil från dörr i Tavastehus slott och ornerad dörr från samma borg.

rum med skäl kunna jämföras med de ståtliga salarna i den tyska ordens gamla fäste i Marienburg. Här biläggas tvenne profiler, fig. 13 från förstugan till Åbo domkyrka och fig. 14 från omfattningen till en af dörrarna i det gamla slottet i Tavastehus. I samma figur finner man äfven en af de kuriösaste väggutsmyckningar i gotisk anda, som jag någonstädes sett. Denna illa gjorda, i tegel och rappning utförda dekoration står mig veterligen alldeles enstaka i sin art. Ehuru, som redan nämndes, illa gjord, är den i alla fall ett uppslag, ett motiv, som, om det vore väl utfördt, skulle kunna vara af en icke ringa artistisk verkan. I några af våra äldsta kyrkor finner man en och annan gång något likartadt, en med gotisk omramning utsmyckad nisch, men, såvidt jag vet, är nischen då en verklig sådan och icke, såsom i borgen i Tavastehus, endast ett rent dekorativt element, som frisartadt fyller sin plats i borgen utan något som helst praktiskt ändamål. Om dessa flacka nischer varit sirade i färg, ha de utan tvifvel varit ännu mera verkningsfulla än hvad de nu äro.

De äldsta delarna af våra fornborgar äro uppförda af fältsten, som användts med mycken skicklighet. Så finnes t. ex. i Kastellholm ett hvalf, slaget af skiffergranitskärfvör, se fig. 16. Dock har redan tidigt i alla våra fornborgar tegel i betydande mängd kommit till användning. De gamla teglen äro delvis af mycket stora dimensioner, de största har jag funnit i Viborg och antecknat 39 cm. $\times$ 19 cm. I Kexholm funnos tegel, som till stor längd och bredd hade ovanligt ringa tjocklek. Formtegel har jag funnit i Viborg, Kuustö, Raseborg och Åbo.

Bifogade teckning, fig. 17 a, visar tegel från Viborgs slott och Viborgs domkyrka.

Denna domkyrka, en gång underkastad en flyktig undersökning (den tillhör ryska intendenturen och är snart sagdt oåtkomlig), skulle utan tvifvel erbjuda forskaren i vår konstarkeologi mycket af intresse. Ut i densamma hittade jag den spiralvridna stafven i föreliggande plansch, skef men af väl bearbetad massa. Hvarest denna egendomliga staf i tiden suttit, är ej numera möjligt att angifva.

De till formen elegantaste och bäst slagna formtegel finnas emellertid uti Åbo slott.

Formteglens eleganta linier, det vackra sätt på hvilket de äro slagna och den noggrannhet, med hvilken de äro uti hvalfsträngarna

Fig. 15. Från St Katarina kyrka i Visby.

Fig. 16. Hvalf från Kastellholms slott.

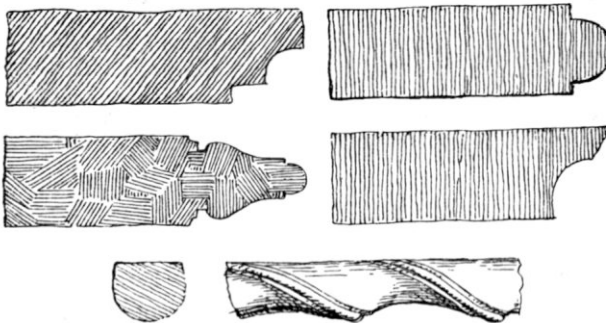

Fig. 17 a. Formtegel från Viborgs slott och domkyrka.

inpassade, låter mig förutsätta, att dessa strängar i tiden alls icke varit rappade utan, såsom i den nordtyska och danska gotikens bästa

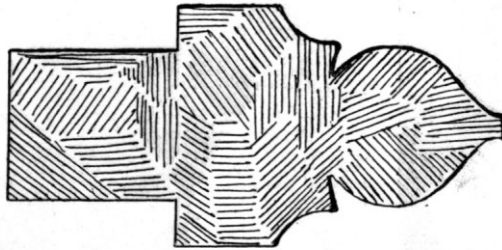

Fig. 17 b. Formtegel från Nunnekyrkan i Åbo.

JA.

Fig. 18. Ingångsdörr till Tavastehus slott.

arbeten ofta är fallet, lämnats fullt synliga i hela sin konstruktion. Den rappning, som nu betäcker dessa hvalfrester är tämligen klumpigt pålagd och af allt att antaga från en senare tid.

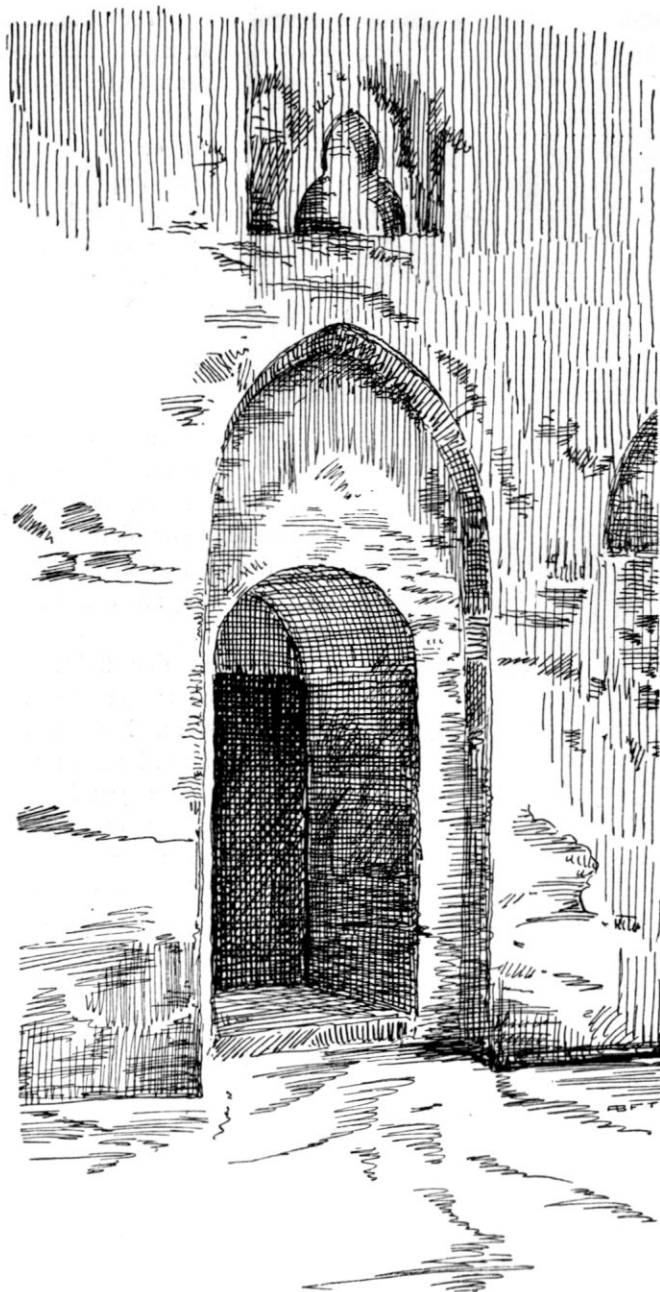

Fig. 19. Ingångsdörr till Tavastehus slott.

Fig. 20. Port i Kalmar slott.

Fig. 21. Port i muren till Kalmar slott.

Teckningen fig. 17 b är ifrån den vackra nunnekyrkan, som en gång restaurerad kommer att bli en pärla bland nordens kapell.

Jag beklagar att ej kunna lämna någon teckning af den i gotisk stil uppförda vindeltrappan i Åbo slotts västra torn, såvidt jag vet den vackraste som finnes i någon nordisk borg. Den är omöjlig att perspektiviskt afteckna, och geometriskt framställd gör den ingen effekt. Uti denna trappa finnes synnerligen väl slagna och vackert formade tegel.

Liksom den finländska svenskan genom att ha lämnats så att säga åt sidan i vissa afseenden blifvit en ålderdomlig munart, som bibehållit flera gamla ordformer än rikssvenskan och som särskildt under senare tider i fråga om nybildning af både slang och tekniska ord blifvit efter svenskan i moderlandet, så är det ock med vår byggnadskonst. De finska fästningarna och borgarna förstördes tidigt eller lämnades att förfalla, de ombyggdes ej såsom flertalet af de svenska redan under renässansens första tid till kungaborgar,

fängelser och magasin (så har i stort taget deras öde varit). I ruinerna af dessa finska borgar finna vi därför flera ålderdomliga drag från tiden före renässansperioden än uti de svenska. Jag

hänvisar i detta afseende till nunnekapellet i Åbo slott, den sällsynt vackra spiraltrappan darsammastädes, tinnarna i Viborgs ringmur och resterna af ringmurshvalfven i Kuustö slott, hvarom allt senare, men först och främst ingångsportarna till våra fornborgar. Ut i flertalet svenska borgar, såsom Kalmar, Vadstena, Uppsala, Örebro m. fl. ställen äro borgarnas ingångarsanskyldiga mästerverk af svensk renässans. Se fig. 20, 21. I hela Finland finnes ej en dylik; alla borgportar bevara hos oss karakteristiska drag af den tidigaste perioden i vår byggnadskonsts historia. Fig. 18 och 19 visa ingången till den gamla borgen i Tavastehus. Fig. 22 visar den nyfunna ingångsporten till Åbo slott med dess i götisk stil utförda marmoromfattning och vapen från Sten Stures och Ingeborg Totts tid. Afven i Viborgs slott finnas några dylika åldriga portar eller dörrar, här, på ett undantag när, måhända äldre än i Åbo, ty de äro öfver-

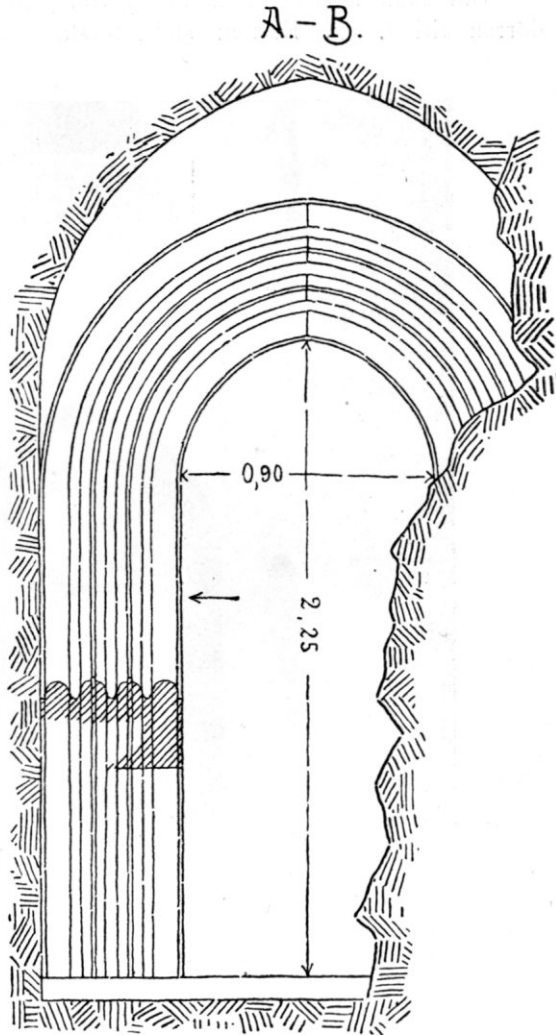

Fig. 22. Ingången till Åbo slott.

några dylika åldriga portar eller dörrar, här, på ett undantag när, måhända äldre än i Åbo, ty de äro öfver-

hvälfda med rundbågshvalf och kunde således anses höra till den romanska stilens få arbeten i vårt land.

Om man med dessa ingångsportar jämför porten och ingångsdörren till t. ex. Kalmar slott, förstår man väl hvilken lång ut-

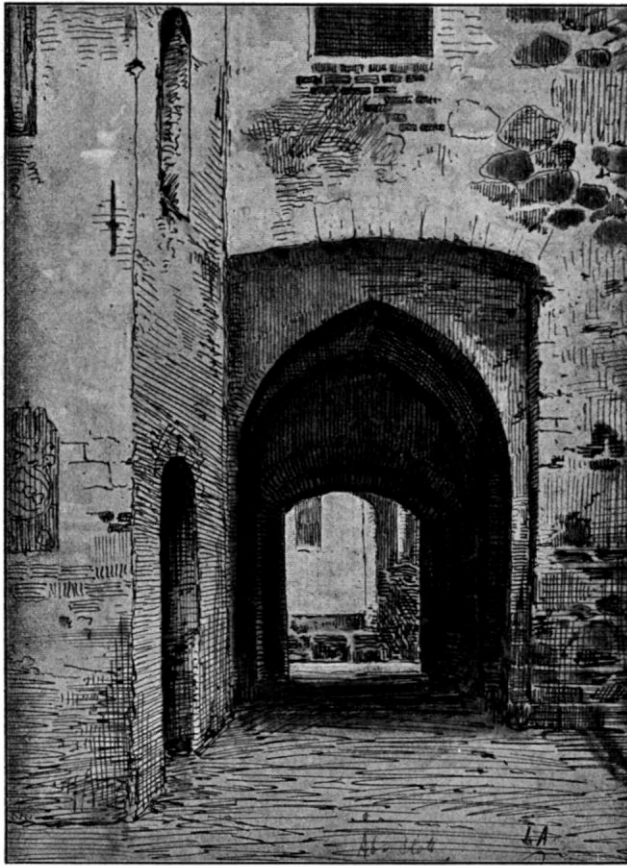

Fig. 23. Inre borggårdsporten i Åbo slott.

vecklingsgång som finnes mellan dessa sistnämnda och de finska borgarnas portar.

Denna ingångsport till Åbo slott, fig. 22, är belägen omkring 20 fot öfver gårdsplanen. Till den ledde i tiden antagligen en

trappa af trä, konstruerad så att den i händelse af behof, t. ex. vid fiendens anfall, kunde dragas upp, så att ingången icke kunde af de anfallande forceras. I dörren ser man, å det ställe där pilen anger, ingraverade Sten Stures och hans maka Ingeborg Totts vapen.

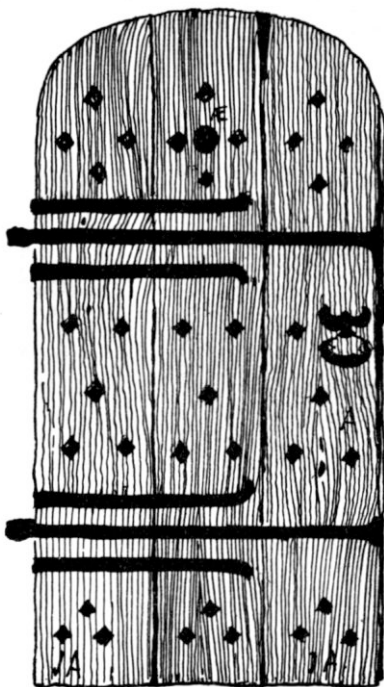

Fig. 24. Port af ek i Viborgs slott.

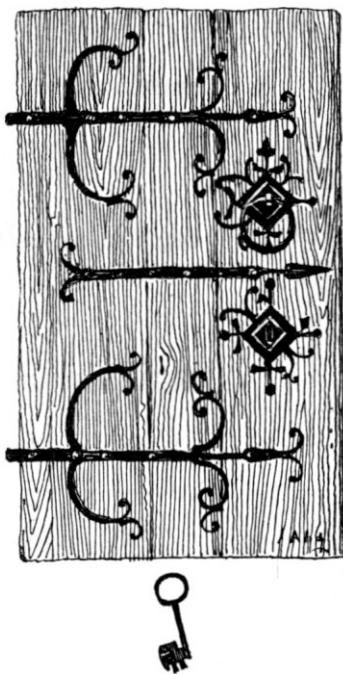

Fig. 25. Dörr i Strängnäs kyrkomuseum.

Själftva portarna eller dörrarna till ingångarna saknas, men att dessa i tiden varit enkla halfdörrar, rört sig på inmurade hakar, varit starkt byggda samt starkt beslagna, kan man dels ännu se, dels taga för gifvet. I Viborgs slott fanns nämligen ännu på 80-talet en dörr, som kunde ha varit från ett bra nog tidigt skede, 13:e eller 14:e århundradet.

Den var af ekbräder på plank af furu. De olika delarna voro sammannitade såsom fig. 24 angifver.

Den ryska ingenjörstyrelsen hade lofvat mig, att dörren, om den ej kom till användning, skulle skänkas till museet i Åbo

(Viborg ägde då ej ännu något eget museum), men detta löfte blef ej uppfyllt. Å Åbo slotts inre borggård finnas många dörröppningar. I och för inpassningen i en af dessa borde den gamla dörren från Viborg efterbildas.

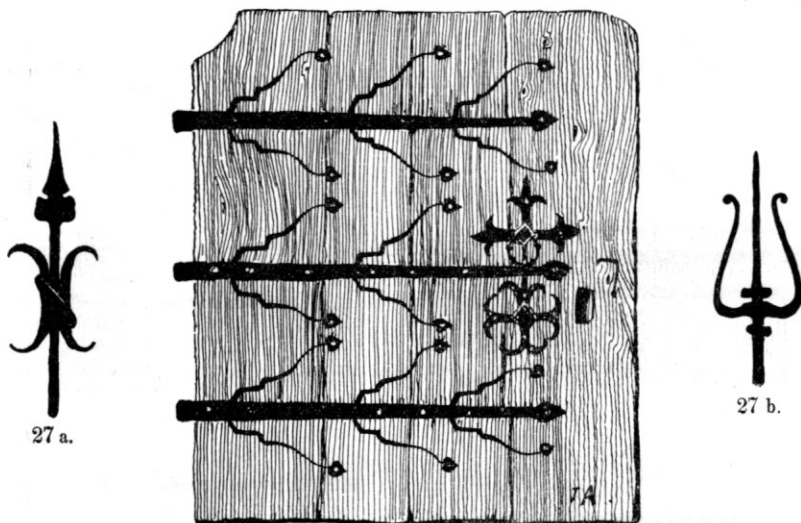

Fig. 26. Järnbeslagen dörr från Sagu kyrka.

Fig. 27. Beslag och smiden från Viborgs slott.

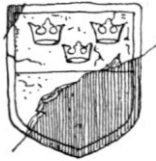
Fig. 25 visar en dörr från Strängnäs utomordentligt väl ordnade och vackra kyrkomuseum, som ingen nordisk arkitekt borde försumma att besöka.

De vackra smiden af kramlor och ankarjärn, som återgifvas i fig. 27 äro från Viborgs slott; särskildt är den med glafven beak-

tansvärd. Originalen var så sirligt och väl gjordt, att det syntes mig antagligt, att en verklig glaf inmurats som ankarjärn. Den fanns uti slottskapellet under rappingen invid ugnen.

* * *

Bland de i visst afseende märkligaste teckningar uppsatsen innehåller är den lilla vapenskölden fig. 28 med tre kronor ställda $\frac{1}{3}$ — originalet fanns i källaren i Viborgs slott. Då jag för snart tjugu år sedan aftecknade den nästan förvittrade och sönderslagna

*Otymligt
inristadt i en kalkstensplatta*

Fig. 28. Tre kronor.
Otymligt inristade i
en kalkstensplatta.

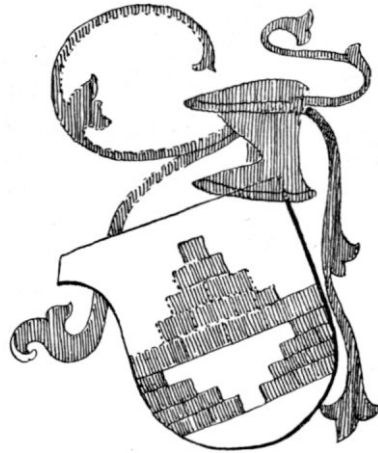

Fig. 29. Possevapen i Viborgs slott.

kalkstensplattan, som sedan dess gått all världens väg, förstod jag ej själf att börja med vikten af detta fynd. Jag antager, att hvad vi här se är återstoden af ett Viborgs stads- och slottsvapen, som måhända suttit ofvanom någon af de många slottsportarna. (Se Koukomieli II A. Hackman).

Viborgs stads äldsta sigill utvisar ett i ginstam deladt vapen med tre kronor ställda 1, 2, 3 samt därunder ett W. Det förekommer i aftryck redan under 1624 års dombok. Vore nu originalet till min teckning en del af stadsvapnet, så skulle följaktligen i det nedre fältet ha funnits ett W. De tre kronorna ställda $\frac{1}{3}$, Sveriges vapen, ingå ursprungligen endast såsom ett dekorativt element uti Magnus Ladulås (1275) vapen, Folkungavapnet. Först från Albrecht

af Mecklenburgs tid blir denna dekoration så att säga riksvapen (se antikvarisk tidskrift 7:e delen).

Hvad som funnits i nedre fältet af det vapen bilden utvisar är numera omöjligt att ange (måne Karl VIII:s vapen, Bondevapnet?), men ett af en vågrät skåra deladt vapen med tre kronor i öfre fältet, ställda $\frac{1}{3}$, har jag för min del aldrig sett hvarken förr eller senare.

Fig. 30. Sturevapen i Viborgs slott.

Bland vapenbilder i Viborgs slott fanns i början af 80-talet ett Possevapen, fig. 29. Hvilken medlem af Posseätten det varit, som i tiden låtit uppsätta vapnet, är okänt, men osökt ledes tanken på Knut Posse — omtalad första gången 1467 — den svenske befälhafvaren, som den 30 nov. 1495 tillbakaslog det ryska anfallet mot Viborg genom att anordna en mina under det torn (Andreastornet), som stormades af fienden, en bragd som i historien är känd under det allbekanta namnet den Viborgska smällen. Ett Sturevapen och ett Totts vapen, alla från Viborgs slott, funnos ytterligare i detta slott, där de bildat snart sagdt det enda dekorativa elementet i dessa byggnader. Huru detta dekorerande element användts i de nordiska byggnaderna får man en fingervisning i en del af de finska slotten. I de svenska har denna art af dekoration för länge sedan försvunnit.

Sten Sture den äldre hade 1497 erhållit alla finska slott i för läning. Under sådant förhållande kunde man vara viss om att hans vapen skulle finnas i de finska borgarna. Så var äfven fallet. I Olofsborg finner man ett Sture- och ett Tott- (hans gemål var en medlem af denna familj) vapen ingraverade i en kalkstensplatta, inmurad i bröstet å en ytterst primitiv kamin, fig. 31. I Åbo finner man en i det hela väl gjord teckning af detta vapen numera

godtyckligt anbragt i yttre slottsväggen å inre borggården, fig. 32. Det har gifvetvis icke ursprungligen suttit här. Måne man skulle kunna antaga, att det varit inmuradt öfver den gamla ingångsdörren till borgen, fig. 22? I Viborg finnes i det lilla vackra förmaket, hvarom senare, i trenne fönsternischer inmurade inalles sex vapensköldar, ställda två och två i hvar sitt fönster, en dekoration, som verkar synnerligen anslående, i synnerhet om, som man kan antaga, vapnen i tiden varit återgifna i färg och guld. Detta medeltida sätt att pryda fönsternischerna med länsinnehafvarnes vapen är mig veterligen ej bevaradt i någon af de svenska borgarna.

I Åbo slottsräkenskaper talas ofta om slottets tinnar. Slottet var äfven tinnkrönt att döma af de ritningar, som ännu finnas bevarade i svenska krigsarkivet. Dessa tinnar äro, som framgår af de bevarade ritningarna, emellertid icke af någon särdeles konstnärlig verkan, de äro klumpigt gjorda och måhända ej ens riktigt ritade. För att studera denna fråga har jag aftecknat en mängd olika tinnar å franska, nordtyska och svenska torn och murar, bland de sistnämnda de trenne som härmedelst biläggas. Två äro från det minnesrika Visby, fig. 35 och 36, samt en från ett hus i Ystad, fig. 37. I vårt land finnas icke mera, mig veterligen, tinnar bevarade på någon enda medeltida byggnad, men 1882 har jag aftecknat ett stycke af Viborgs ringmur, å hvilken man ser konturerna af trenne tinnar. Dessa tinnar voro med visshet ifrån slottets allra äldsta tider (se fig. 37). Det heter i Karlskrönikan om Karl Knutsson:

Fig. 31. Ugn i Olofsborg.

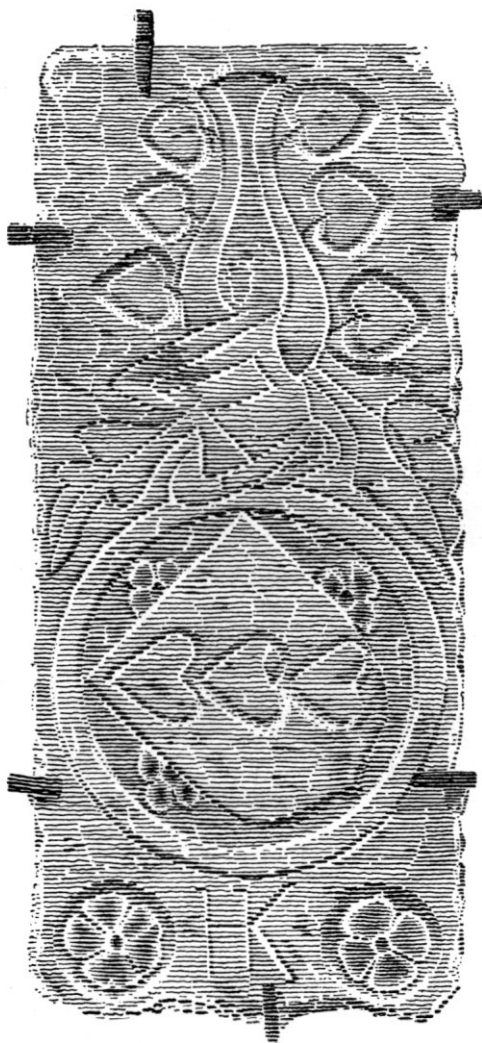

Fig. 32. Sture vapen i Åbo slott.

»Han byggde sau kostlika på thet
 Fäste
 Thet sanna alla som ther gäste
 Ok gjorde ther the sköniste Mak
 Andra förtryta dem kalla med
 Taak
 Ok låt them mera ok omkring
 förtinna
 Att skönare slott skall man ey
 finna.»

Trenne af dessa tinnar hade som af bilden synes bevarats. Nedanför tinnarna fanns en gång för soldaterna. Hålen efter konsolerna funnos ännu på 80-talet kvar. När bågskytten gick på gången, hade han sandstensplattan mellan tinnarna ungefär vid brösthöjd (det är att märka, att hvarje tegel var ungefär 4 tum tjockt). Soldaten kunde från denna gång, skyddad af tinnarna och med stöd af sandstensplattan, lugnt afskjuta sin pil. Intressant hade det varit att öfvertyga sig om huruvida tinnarnas inre sidor (mot hvilka kalkstensplattorna senare, då mellanrummen fylldes, voro murade) stodo vinkelrätt emot ringmurens inre yta eller ej. Detta var dock numera omöjligt att konsta-

tera; ty först och främst var det förbjudet att lossa ett tegel i muren, vidare var yttre sidan af ringmuren med tillbladade tegel tillmurad på ett sätt, som skulle gjort hvarje undersökning resultatlös. Dessa trenne tinnar, eller rättare konturer till tinnar, äro emellertid

de enda, som af de tusental, hvilka en gång funnits på de finska borgarnas murkrön, ännu på 80-talet funnos kvar.¹

Märk det medeltida murningssättet å murpartiet under tinnarna. I hvarje skikt finnes ett tegel med ömsom koppyta, ömsom löpyta, medan i den moderna tegelmuren (se partiet ofvan tinnarna) förbanden erhållas därigenom, att hvartannat tegelhvarf består af löpskikt och hvartannat af koppskikt. Uppmurad på detta sätt och tinnkrönt stod muren, tills kanonen började att spela en roll i försvaret af en fästning. Nu behöfdes tinnarna ej mera, hvarför de blefvo tillmurade med de sandstensplattor, som ursprungligen utgjort bottenplanet mellan tinnarna. Samtidigt utbrötos och öfverhvälfdes gluggar¹ för skyttet i de gamla murarna. Dessa gluggar placerades lämpligast betydligt lägre ned än tinnarna, och en ny gång anordnades under gluggarna för kanonerna och manskapet; lämningar af denna gång funnos ännu 1886. I Olofsborg finnes en sådan skyttegång, synnerligen pittoresk och öfvertäckt med bräd-tak (se fig. 38).

I Åbo slotts räken skaper omnämnas dylika gångar, och en gammal bevarad ritning från borgen anger, att de voro försedda med tak.

Om vi till teckningen, fig. 37, från Viborgs slott, en teckning, som endast genom en tillfällighet kom att utföras och som länge varit förlagd, tillägga hvad vi numera känna om ringmurarna i våra äldre borgar genom de gräfningar, hvilka blifvit gjorda i Kuustö, se fig. 39, så kunna vi med säkerhet veta, huru en ringmur

¹ Bilden är schematisk. I verkligheten fanns gluggen icke på detta ställe.

Fig. 33. Fönster i Karl Knutssons tornrum i Viborgs slott.

kring det gamla Åbo slott skall uppföras, såvida i en framtid förslag till en sådan komme att väckas, t. ex. för att omgärda den trädgård, som numera tillhör slottet.

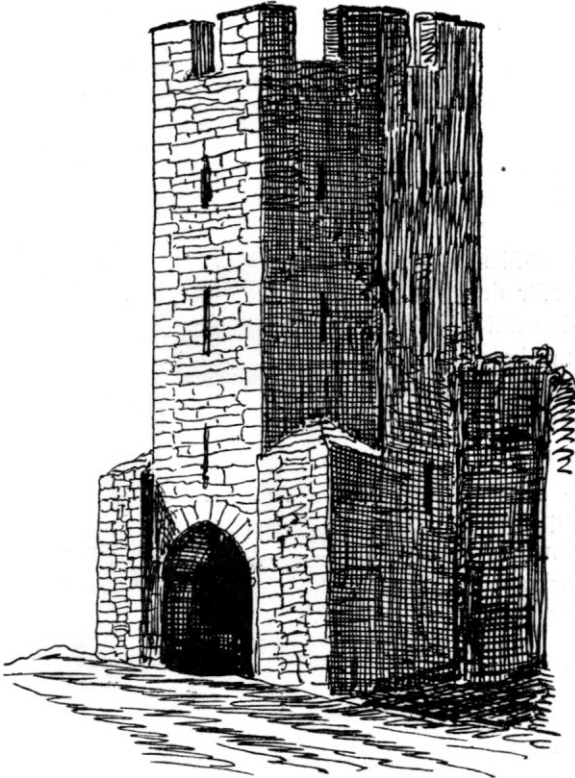

Fig. 34. Tinnkrönt torn från stadsmuren i Visby.

Hvad tinnarna å slottsgafarna i Åbo beträffar, så äro de barn af en långt senare tid än de tinnar vår teckning utvisar. Tinnarna hade från en militärteknisk nödvändighet blifvit ett dekorativt element. Först användes de på horisontala linier, senare däremot endast på stigande. I en gavel bildade de hvad som i arkitekturen kallas en »trappgavel». Dessa trappgaveltinnar finnas arrangerade på flera sätt, vanligast såsom uti fig. 36, och är det ungefärligen denna form jag för min del ville förorda till användning vid en blifvande restaura- tion af Åbo slott.

I ett afseende står Åbo slott alldeles ensamt bland alla nordiska medeltidsborgar. I norra flygeln af slottet finnes mellan slottets äldsta kapell, den senare så kallade Nunnekyrkan (i öster), och de rum, som beboddes af hertig Johan (i väster), en trappuppgång och korridor, hvilka äro ganska egendomliga i sitt slag. I det ofvannämnda kapellet inskjuter en murmassa, hvilken redan i ritningarna af 1770 angifves som kompakt mur. Undertecknad hade

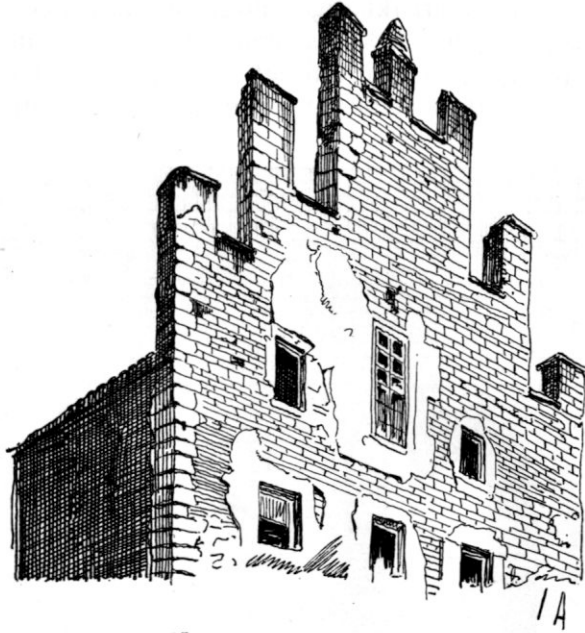

Fig. 35. *Gafvel med tinnar i Visby.*

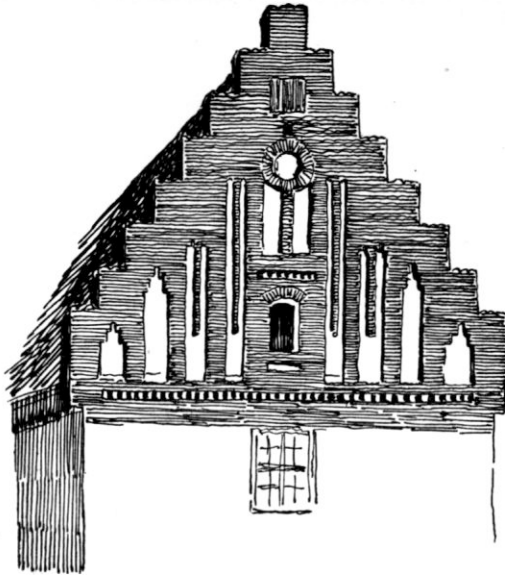

Fig. 36. *Tinnkrönt gafvel i Ystad.*

antagit, att denna svårförklarliga utbyggnad, till hvilken ingen öppning fanns och som höjde sig från kapellets golf ända upp till hvalffoten (omkring 24 fot), vore att anse som en art förstärkningsmur, en contrefort, uppförd här för att göra yttre muren, som ge-

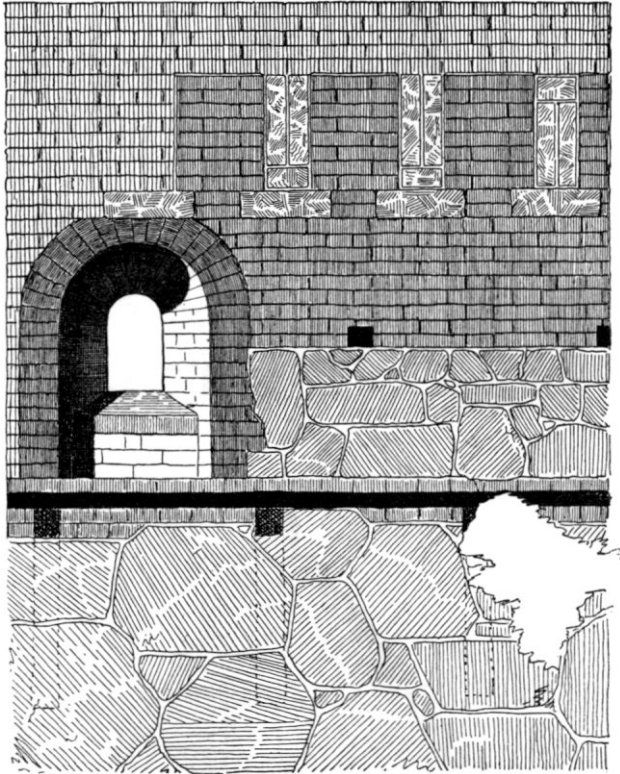

Fig. 37. Tinnar från ringmuren i Viborgs slott.

nom grundsättning eller yttre våld skadats, så stark som möjligt. Dylika contreforter finner man stundom i medeltida byggnader, ehuru — det medges — placerade på yttre sidan af byggnaden; så äfven å södra flygeln af Åbo slott. Vid närmare granskning föreföll dock denna teori icke fullt plausibel, hvarför det beslöts att uppifrån intränga i murmassan. Härvid fann man, såsom de bilagda teckningarna utvisa, att muren icke var kompakt utan en

ugn, den till dimensionen största, som, fränsedt några fullt moderna fabriksugnar, finnes i vårt land, se fig. 40 a. Ugnens mynning fanns

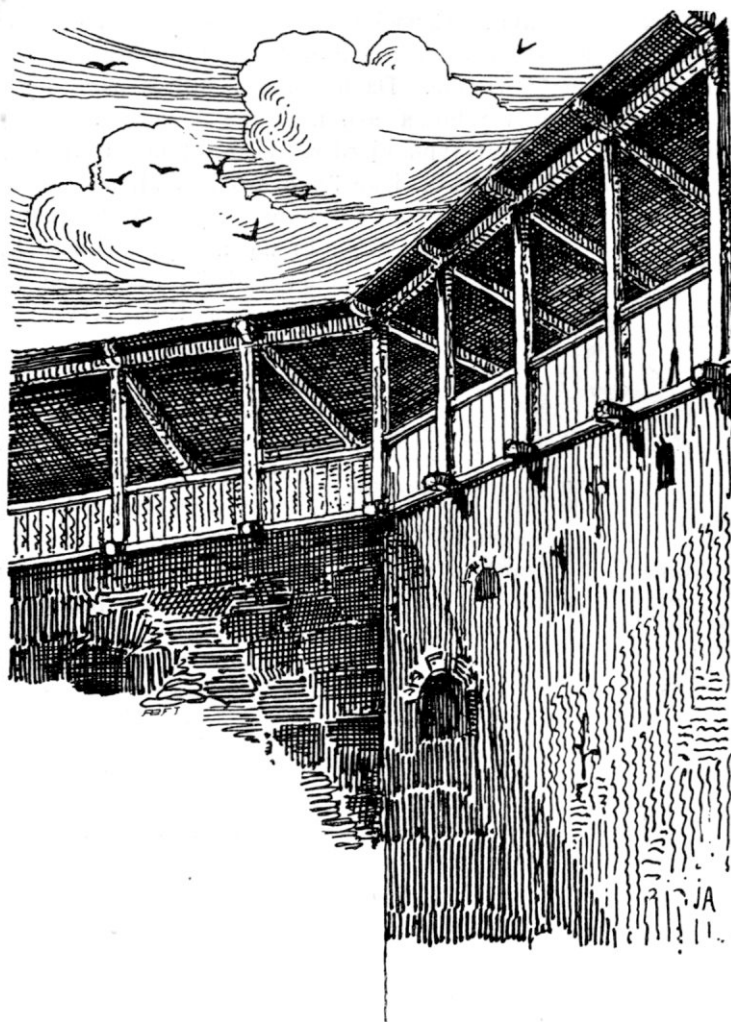

Fig. 38. Täckt skyttegång från Olofsborg.

på andra sidan om den ofvannämnda korridoren i en källare under hertig Johans rum. Ugnen var konstruerad efter samma princip

som de finska badugnarna. Öfver ett system af hvalfringar voro kullerstenar uppradade; mellan dessa stenar stego elden och röken uppåt, och när brasan var utbrunnen, leddes den varma luften in genom tvenne (trenne?) värmekanaler och spriddes i omgifvande rum. Ugnen är således en af de äldsta centralvärmeugnar, som någonstädes finnas bevarade. Då ugnen var full af aska och grus, beslöts, att den tillvaratagna askan skulle noga siktas, hvarvid ytterligare ett märkligt fynd gjordes. I gruset fanns ett trettiotal mynt, som, då detta skrives, icke ännu äro i detalj studerade; där

Fig. 39. Torn och mur på Kaustö slott.
Rekonstruktion.

finnas mynt med icke slutna krona å mynttecknen, hvilka gå tillbaka åtminstone till tiden före Erik XIV. Skulle denna väldiga ugn, hvilken tjänat till värmekälla för slottets boningsrum, tillika i tiden varit den ugn, där myntmästaren göt den koppar och det silfver, hvaraf han sedan klippte till Åbo mynt? Som redan ofvan nämnts, är fyndet af denna ugn en fullkomligt enstaka företeelse i nordens kulturhistoria. Af konung Johans bref om badinrättningen i Svartsjö slott kan man gissa sig till att den svenska tekniken i fråga om ugnar icke

stod på den primitiva ståndpunkt kaminerna i Kalmar, Gripsholm och annorstädes ange, men från denna gissning till en värmeledningsugn sådan vi ha den i Åbo slott är långt. Med säkerhet kan uppförandet af denna ugn ej anges, jag förlägger den för min del till tiden för öfvergången från den svenska medeltiden till den svenska renässansperioden.

Härmed skulle jag ha i det närmaste redogjort för allt hvad jag för min del aftecknat i Åbo slott och andra finska borgar från tiden före renässansens införande i nordens, och skulle således följa i ordning frågan om Åbo slott under renässansperioden.

Om man frågar sig, hvori består den förnämsta skiljaktigheten i ett nordiskt slottsrum före och efter renässansen, så tror jag, att man med kannedom om Vasakonungarnes insats i byggnadskonsten tämligen enhälligt skall svara: i fönsterinredningen. Praktiskt taget voro fönsterarrangemangen under Vasatiden under all kritik. Fönstren måste, äfven där de hade glas, ha varit dragiga och kalla, men estetiskt taget finnes väl knappast något vackrare, något mera poetiskt i hela denna periods arkitektur än dessa fönsterinredningar med sina djupa nischer, sin panel, sina bänkar, vapenmålningar och sina väfda och broderade förhängen och dynor.

De gamla fönstren före Vasatiden voro, där jag kunnat följa dem i vårt land, gamla gråbrödraklostret i Viborg, Åbo och Viborgs slott m. fl. ställen, sig lika. I Åbo ha de, som tydligt framgick vid re-

monten af fönstret i tredje våningen i västra tornet, ursprungligen varit små, trånga gluggar, ungefär en manshöjd från golvet. Denna glugg, som delvis fanns kvar ännu år 1900, har redan under Johan III utvidgats till det fönster, »fyrkantigt efter den nya skamplunen» (som konungen säger om fönstren i Kalmar slott), som synes i fig. 41 (det öfre af dem). I stället för att slå ett rakt hvalf öfver fönsterkarmen och nischen, sköts en grof plank

Skärning i A-B.

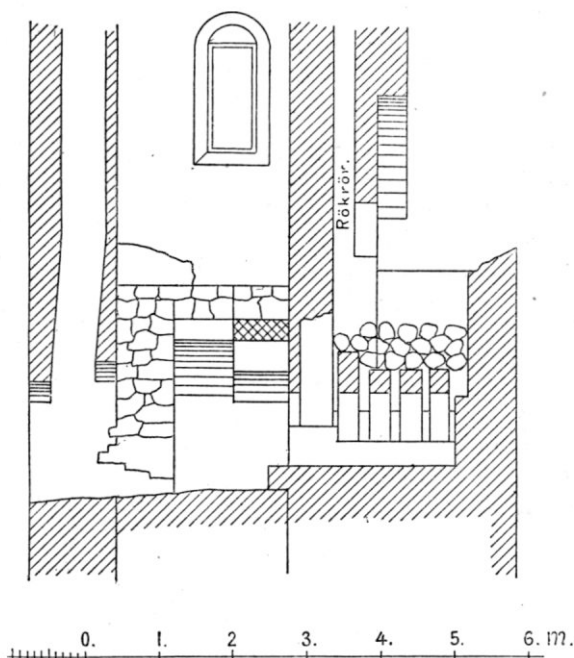

Fig. 40 a. Genomskärning af den gamla ugnen. Betäckningshvalvet bortlämnadt.

Viborg var denna planka af ek) in öfver fönstret, och därpå mura-
des väggen utan vidare uppåt.

På sina ställen har man öfver plankan slagit en aflastningsbåge,
se teckningarna fig. 41—43. Denna båge är för det mesta otroligt
illa uppförd. Var fönstret redan förut tillräckligt stort och hvälfdt
och man det oaktadt ville hafva det som konung Johan skrifer »i
ett synligt Schick efter Arkitektiskt manér», så höggs en ränna i

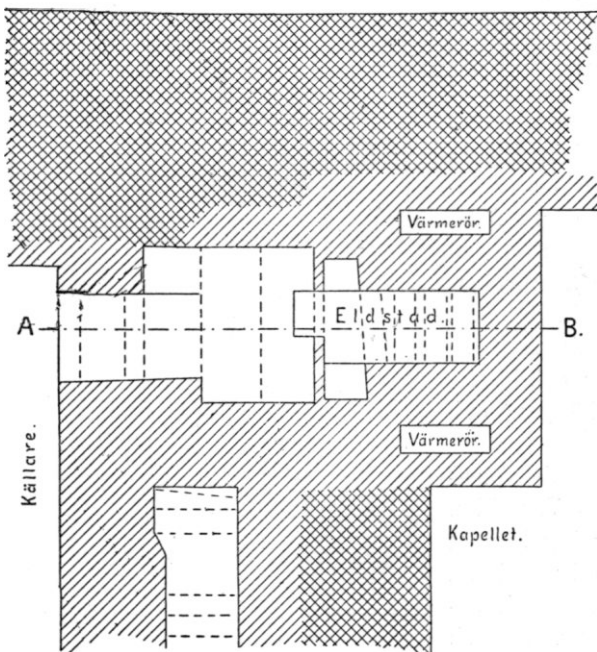

Fig. 40 b. Planteckning af den gamla ugnen.

hvalffoten och planka efter planka stacks in, tills man fick ett
jämnt tak öfver nischen. Mellanrummet mellan detta jämna tak
och hvalfvet utfylldes med tegel, grus, småsten etc. i kalkbruk.
På detta sätt hade man förfarit i ett af rummen i Viborgs slott
med det ena fönstret, men det andra har man lämnat efter den
»gamla skamplunen» hvälfdt, så att samma rum hade ett fyrkantigt
modernt och ett gammalmodigt, hvälfdt fönster. Fönsternischerna
kunde i de flesta fall icke förstoras uppåt, emedan i de låga rum-
men utrymme därför icke förefanns; förstoringen skedde således i

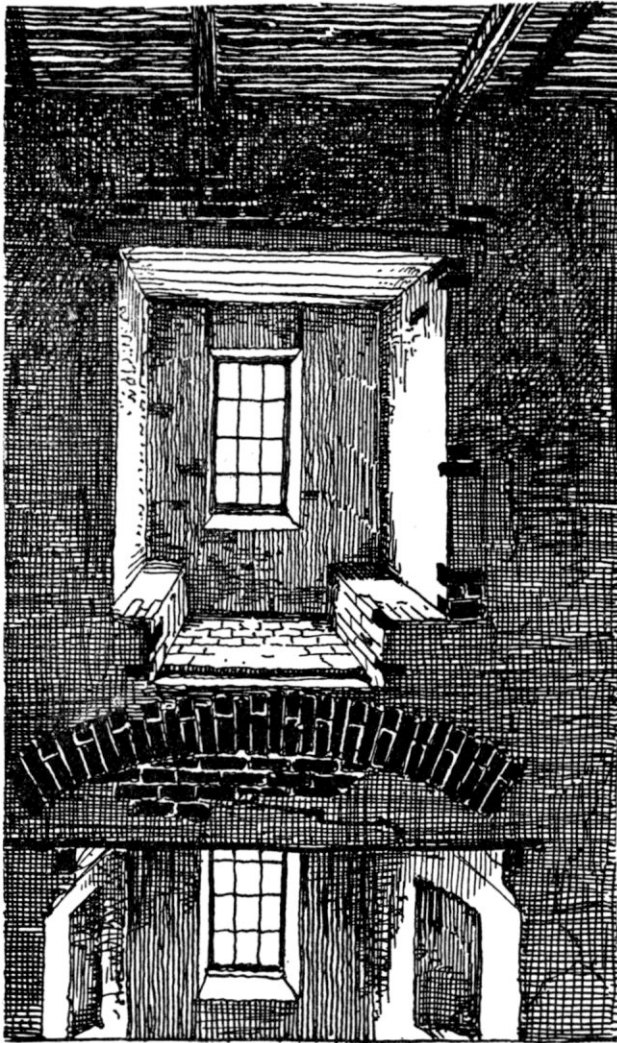

Fig. 41. Fönsternisch i Åbo slott.

de flesta fall nedåt. Också äro i de flesta rum i Åbo slott fönsterbänkarna mycket lågt belägna. Nischen försågs för öfrigt med i tegel uppmurade bänkar, som bekläddes med ryor och hyenden. I nischens väggar inreddes små förvaringsrum, som, om man får

Fig. 42. Förslag till restauration af ett fönster i Åbo slott med stöd af verkligheten (fig. 41) och förebilden fig. 43.

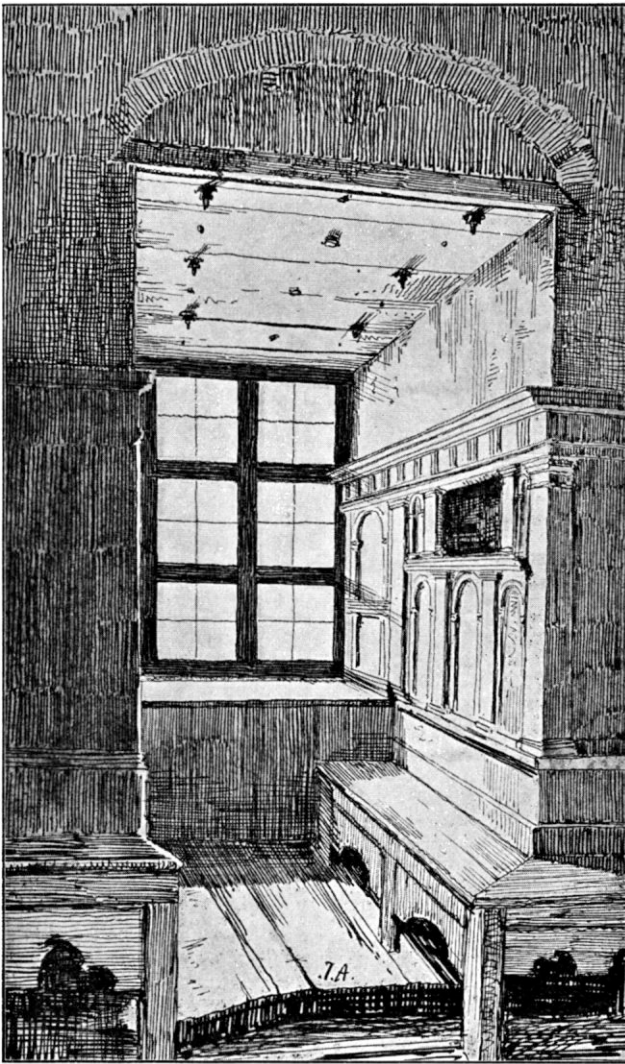

Fig. 43. Fönster från Gripsholms slott.

döma af spåren i Viborgs slott, icke voro försedda med dörrar utan med förhängen. Nischerna här voro, såvidt man kunde se, opanelade. Panelades nischen, försågs förvaringsrummet med en dörr

Fönsterkarm af ek på Åbo Slott (gamla delen).

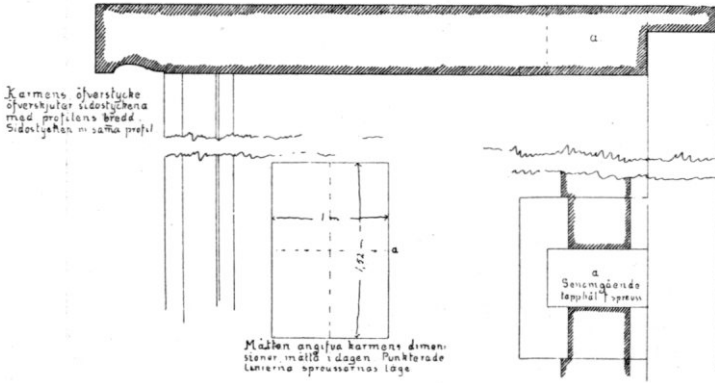

Fig. 44. Fönsterkarm från Åbo slott.

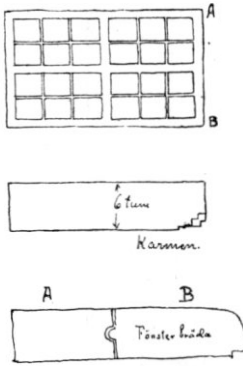

Fig. 45. Båge och karm från Viborgs slott.

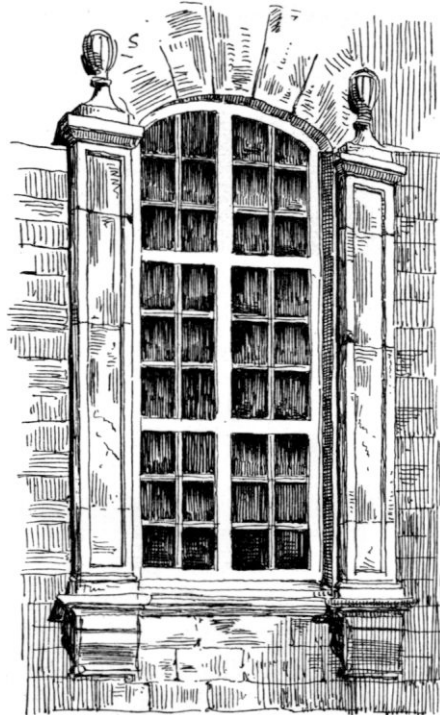

Fig. 46. Fönster från Vadstena slott.

eller lucka som i Gripsholm (fig. 43). I Gripsholm är den i tegel uppförda bänken i fönsternischen icke borttagen utan (under hertig Karls tid) beklädd med bräder och konstnärligt väl sammanbyggd med nischens panel. Fönsterkarmarna placerades så långt ut som möjligt för att tillgodogöra allt disponibelt utrymme för nischen. I flera svenska slott äro dessa karmar nästan i linie med yttre muren. Karmarna voro enkla, svagt profilerade inåt rummen. De voro målade, åtminstone i ett af rummen i Vadstena slott i brunrött, i Viborgs i grönt. Bågarna delades af tjocka tvärspreusar i (vanligen) sex, stundom fyra delar. Inom dessa sutto små blyinfattade rutor i större fyrkantiga s. k. »taflor» inom en gemensam ram. Men ännu länge efter det fönsterglaset allmänt användes i Norden, talas i räkenskapsböckerna om pergamentsrutor och pergamentsfönster.

Under remonten år 1900 i Åbo slott gjordes i en fönsternisch mellan tvenne gamla tegelstensmurar ett rart fynd. Man fann en karm, som, af allt att döma, är från renässansperioden (se fig. 44). Den har nämligen suttit i de stora fönstren i en del af byggnaden, där af allt att antaga Johan III:s praktvåning var belägen. Den har skyddats mot eldens åverkan vid den stora branden under Gustaf II Adolfs tid genom att fönsternischen inifrån varit tillmurad med en tunn tegelmur. Den liknar ett par gamla karmar från Kalmar slott och en mindre karm från Viborgs slott, se fig. 45. Den lilla fönsterkarmen i Viborgs slott fanns i rummet ofvan kappellet. Den var ställd horisontalt, men befanns vid närmare undersökning, att den förut varit ställd vertikalt (å annan plats), ty fönsterbrädan (bänken), som följde med karmen, var nu vänd mot nischens vägg, d. v. s. vertikalt. Fönsterbrädan bar alla spår af att i tiden blifvit sliten af den, som arbetat vid fönstret i det lilla rummet. Från karmen i Åbo slott hade bågarnas spreusar bortfallit, men hålen efter dessa finnas kvar, man kan således fullkomligt säkert restaurera denna karm. Med dessa båda lämningar från fönster i våra fornborgar kan ingen tvekan uppstå, huru fönstren i de ansenligare rummen i slottet böra restaureras, om man vill hålla sig till tiden för Vasarnes regering.

Jag har i bilden, fig. 41, velat visa ett af fönstren i Åbo slott, sådant det nu är. I fig. 42 visar jag, huru detta samma fönster kan restaureras, och för att klargöra, hvarpå jag stöder denna min restauration, har jag tecknat en interiör från Gripsholms slott,

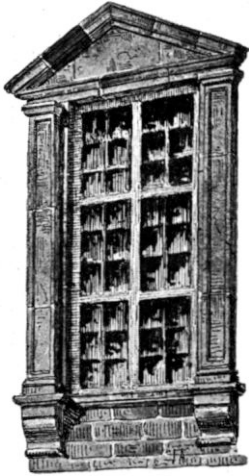

Fig. 47. Fönster från
Vadstena slott.

fig. 43, det rum i fängelsetornet, som vanligen kallas »Johan III:s fängelse»; i äldre tider benämndes rummet »konung Sigismunds kammare». Vi kunna med all säkerhet hålla före, att det varit hertig Karls sängkammare. »En anspråkslös men verkningsfull och i hög grad intressant interiör, jämte kungsgemaket i Kalmar slott den fullständigast och bäst bibehållna, som vårt land (Sverige) numera äger, var från denna period», säger Gustaf

Fig. 48 a. Profil från ramen till en panel-
ruta i Gripsholms slott.

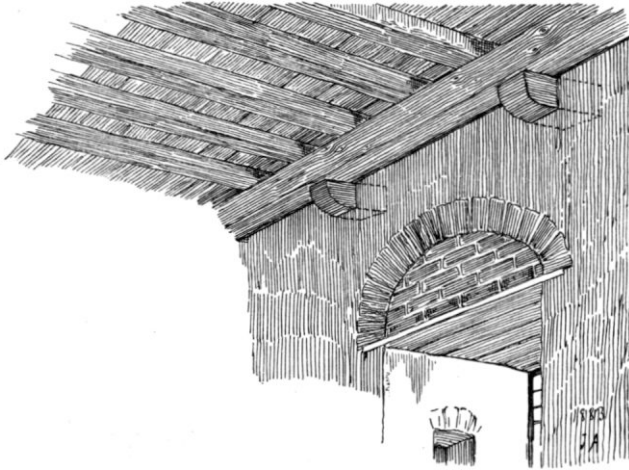

Fig. 48 b. Inre tak från Viborgs slott.

Upmark om detta vackra rum. Hertig Karl, hvars valspråk: »Gott ist mein Trost» finnes i rummet, blef herre till slottet 1572. Omkring 1580 kan man antaga, att rummet varit färdigt. Dekorationen utfördes enligt Eichorn »af gamle mäster Hans, målare i Strängnäs».

Ungefär vid samma tid, 1560—85, pågingo högst betydande arbeten i Åbo slott (se »Ur Åbo slotts byggnadshistoria», sid. 80). Då jag i samma arbete, sid. 76, påvisat, att snickare och murmästare efterskrefvos från Kalmar att »pynta några sköna rum» i Åbo slott, att bygg- och vallmästare allt emellanåt sändes öfver från Sverige till Finland, så kan man vid en blifvande restauration af Åbo slott, hvad rummens dekoration beträffar, utan tvekan lägga de svenska slottens utstyrsel till grund för hvad som kan och i en del rum bör göras i Åbo slott, om man nämligen vill hålla sig till Vasatiden.

I ingen annan byggnadsdetalj i våra gamla slott finna vi renässansens första böljeslag mot nordens så starkt, så kraftigt markerade som i dessa fönsterombyggnader. Dessa ombyggnader voro icke blott en estetisk vinning, en seger för skönhetskänslan, ty huru rikt en sådan fönsternisch kunde dekoreras, finna vi i det gyllne rummet i Kalmar slott, i Gripsholm, se fig. 43, och Vadstena — med dem och genom dem skedde en hel revolution i hygieniskt och konsthistoriskt afseende i nordens. I de skumma boningarna infördes luft och ljus och därmed en hel mängd af nya intryck och nya fordringar på hvardagslivets komfort. Arkitekturen är en ofördragsam konst, den förstör det gamla och sätter in det nya i det gamlas ställe. Också blefvo i alla slotten boningsrummen inom en jämförelsevis kort tid i detta afseende totalt ombyggda, så att numera endast ytterst få spår af hvad som före renässansen fanns i detta afseende bevarats till våra dagar; till dessa hör det ofvannämnda fönstret i lilla rundeln i Viborgs slott.

Ur Giorgio Vasaris märkvärdiga konsthistoria framgår, att arkitekten Baccio d'Agnolo var i strid med sina samtida därför, att han ville införa nya element i byggnadskonsten. Han förföljdes af sonetter och smädedikter för de kornischer han anbragte öfver fönstren i de palats han byggde. Hela renässansens rika blomningstid hade förgått i Italien, innan denna nyhet hann nordens. Såvidt jag känner, kommo de första fönsteromfattningarna i svensk renässans till synes i Vadstena slott (1563), och att de kommit hit öfver Belgien och Holland, därom bära deras former tydligt vittne. I Åbo slott ha fönsteromfattningar icke förefunnits; äfven i detta afseende har byggnaden bevarat sin ålderdomliga prägel i likhet med äldre delar af Kalmar slott, Örbyhus, Örebro m. fl. svenska fornborgar och slott. Jag har aftecknat fönstren i Vadstena (se fig. 46—47)

egentligen för att i dem ytterligare påvisa den för tiden karakteristiska fönsterindelningen; detta är nämligen en af de första frågor, som, då fråga blir om restauration af Åbo slott, på allvar måste tagas upp. För att klargöra denna sak må tilläggas, att då Ljung-

man beskriver (1740—50) de arbeten, som utfördes å Grips-holms slott, fäller han följande yttrande om de gamla fönstren, nämligen att dessa »hade helt små rutor, af runda och mångkantiga fasoner»; dessa rutor måtte ha varit infattade i bly eller tenn, ty det heter, att de ersattes med nya, stora »kittrutor».

Utom i fönstren visar sig den nya tidens formvärld i rummens tak. »Taak» eller »täckan», som det heter i räkenskaperna under Johan III:s tid genomgå under renässansperioden i nordens stora förändringar. Den äldsta formen af trätak (mellangolf), bjälktak, ersattes nu af de s. k. »paneltäckan», utförda i »slätt brädeverk». Af dessa senare, den nordiska renässansens praktarbeten, finnes icke ett enda bevaradt i vårt land. Att tak panelades i Åbo slott, d. v. s. från »bjälketak» förändrades till »paneltäckan»,

Fig. 48 c. Panel i gyllene salen i Kalmar slott.
Fotografi efter nat.

veta vi med visshet, men denna härlighet har vid den stora eldsvådan 1614 gått totalt förlorad. Det heter t. ex. i räkenskaperna från 1552 »Snidkere panelade frustugans tak, väggar och bänkar». De mellantak, som nu finnas i Åbo slott, äro från en senare period, uppförda i afsikt att bilda starka golf för allt det krigsmaterial, som i tiden i slottet förvarades. Af de gammaldags bjälktaken

finner man emellertid ännu spår af murarna i slottets rum. Hålen efter takbjälkarna ange, huru dessa tak varit lagda.

I Viborgs slott fanns emellertid ett gammalt bjälktak i ett böningsrum (icke magasin eller nederlagsrum), som väl kan ha varit

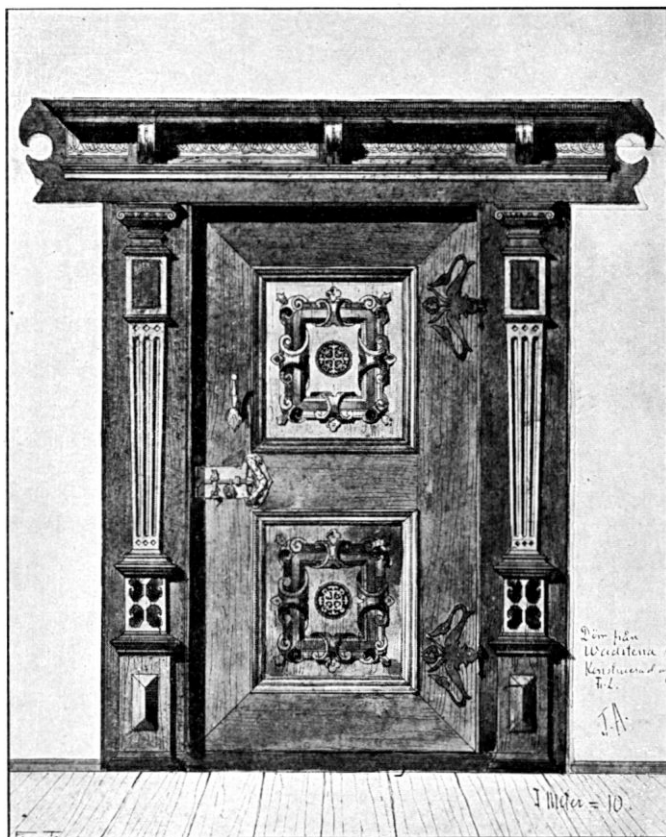

Fig. 49. Dörr från Vadstena slott. Rekonstruktion af Fr. Lilliekvist.

från en senare tid men då omlagdt i enlighet med principerna för de äldre bjälktaken. Ett sådant finnes i audienssalen i Gripsholm samt (odekorerade) i flera af slottets oansenligare rum. Bifogade teckning, fig. 48 b, visar bjälktaket från Viborgs slott. Bjälkarna, af ansenliga dimensioner (9×12 tum), voro tätt lagda, hvilade med

sina ändar på en ännu svårare bjälke, hvilken, utom att den hvilade på muren (med ungefär två tum), uppbars af massiva, i väggen inmurade konsoler. Man hade, antager jag, kommit till denna kuriösa konstruktion af det skäl, att golfvasarna, om de med sina

Fig. 50. Parti af fasaden till Rydboholm.

Fig. 51. Parti af fasaden till Kalmar slott.

ändar murades in i de massiva, långsamt torkande yttermurarna, lätt nog angripits af röta. Annat var det med dessa ofvannämnda konsoler: om de visade tecken till förmultning, kunde de lätt utbytas mot nya, utan att någon skada skedde.

Som redan nämndes, finnas inga paneltak mera bevarade i de finska fornborgarna; i Sverige ha vi däremot flera utomordentligt

vackra och dyrbara. Jag påminner om taket i gyllene salen i Kalmar slott och några af taken i Gripsholm. Panelningen af väggarna var icke blott ett lyxbegär utan en hygienisk nödvändighet, ty de tjocka, ofta af gråsten uppförda, illa plåstrade (så kallades inre puts) murarna måste ha varit mycket kalla. Då man icke hade stort andra sittplatser än bänkar längs väggarna och i syn-

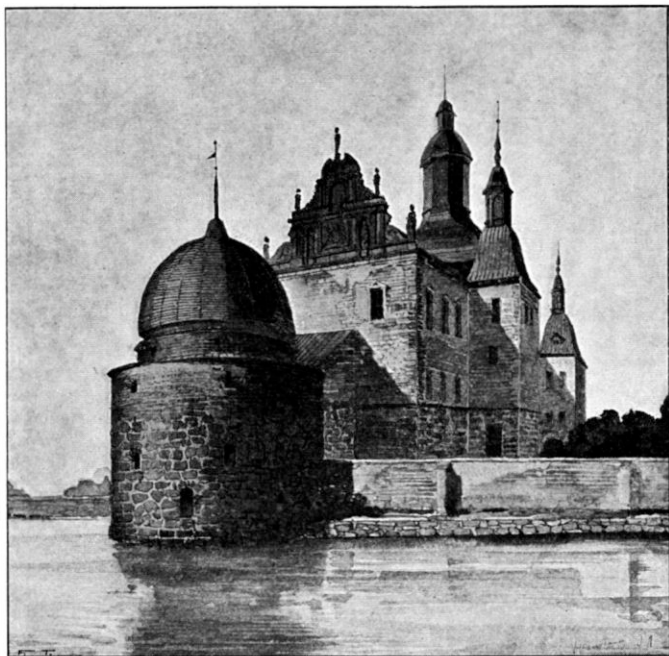

Fig. 52. Vadstena slott. Akvarell af J. A.

nerhet i fönsternischerna, måste det panelas bakom dessa. Om man läser en följd af gamla inventarieförteckningar, skall man förvånas öfver det oändligt ringa antalet stolar. Stolen nämnes sent och är alltid en lyxartikel. Här bilägges en profil till en panelruta i Gripsholm. En af de allra vackraste paneler, som man öfver hufvud taget någonstädes får se, är den i björk utförda panelen i Kalmar slott, ett mästerverk i sitt slag, som ovillkorligen borde reproduceras i något af rummen i Åbo slott.

Jag bilägger här en dörr, rekonstruerad af Fr. Lilliekvist, från Vadstena slott, som jag för min del gärna såge reproducerad i något af rummen i Åbo. Jag har utfört en ritning af dörren i färg. Af bilagda tvenne teckningar, fig. 50 och 51, af hvilka den förra

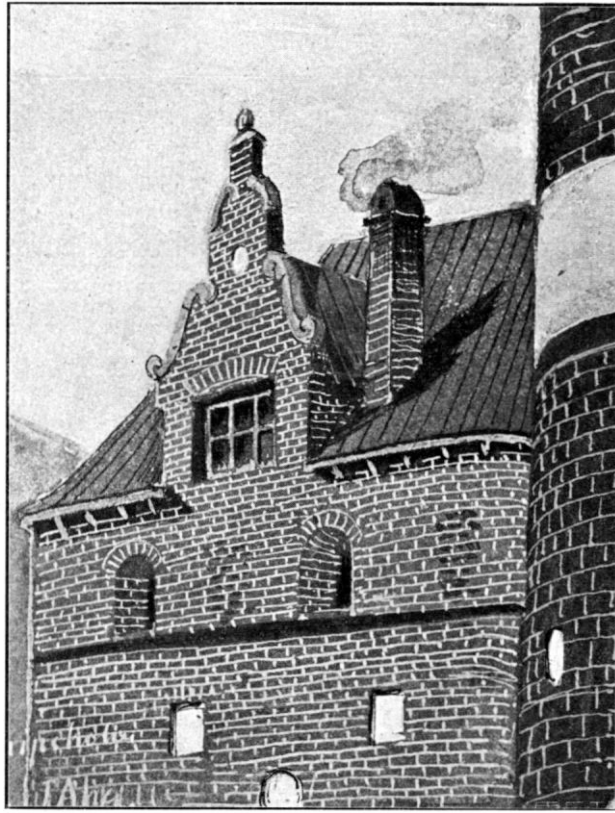

Fig. 53. Vindsfönster från Gripsholms slott.

visar ett hörnparti af fasaden till det gamla Sture- och Vasagodsets corps de logis Rydboholm, den andra ett midtelparti af fasaden till Kalmar slott, framgår, huru oändligt enkla äfven dessa lysande borgar kunde te sig. Af hvardera framgår, att fönstren totalt saknade omfattningar och att dörren är endast en öppning i en mur. Takgesimsen (antagligen af senare tid) är så enkel som möjligt.

Fasaderna till Åbo slott ha också i dess välmaktsdagar icke sett bättre ut än hvad i dessa tvenne fasadpartier anges. Borgens egenskap af att i första rummet vara en fästning, tillät ingen yttre utsmyckning. Icke ens de enkla nischerna från slottet i Tavastehus eller de stafverk, som i denna borg pryder en af ingångsdörrarna, se fig. 18, kom här i fråga. Först sedan borgen blef en furstebostad under Johan III:s tid, 1556—63, får den äfven till sitt yttre en utsmyckning, som gör, att den ej längre har utseende af en enda klumpig massa.

Medan den fullt utbildade renessansens konstnärer sökte skönheten i byggnaden i det målmedvetna, symmetriska liniespelet, i detaljutsmyckningen, i de horisontellt dragna listverken, stod ungerenessansens konstnär ännu inne i medeltidens gotik och öfvergångstid och sökte och

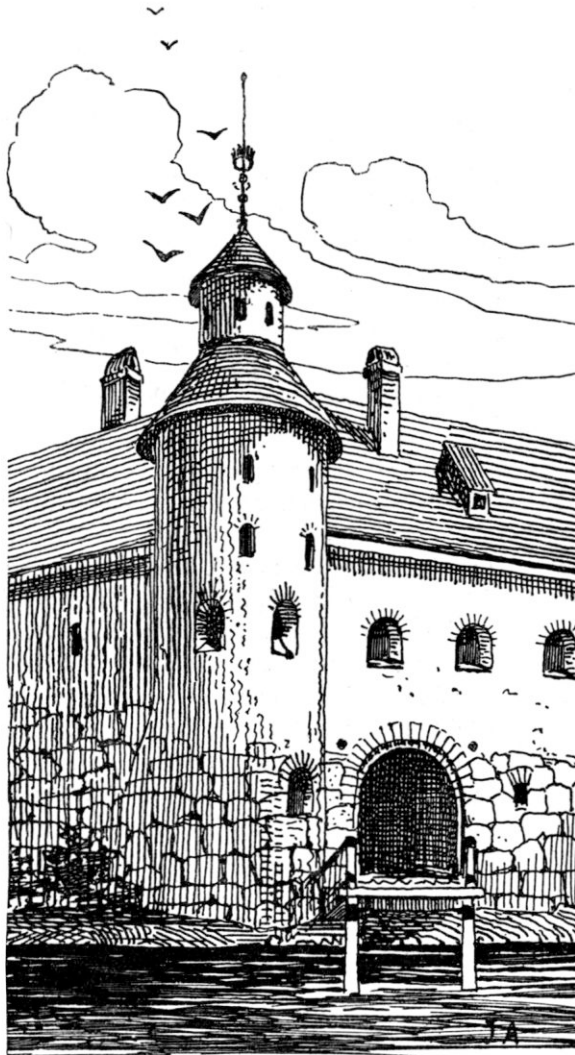

Fig. 54. Porttorn vid yttre muren till Viborgs slott. Delvis efter en gammal teckning.

fann effekter (nästan omedvetet) i massverkan, i en godtycklig fördelning af byggnadsverkets olika delar och utsmyckning af dess mest markanta delar, t. ex. tornspirar och portaler. Då han därtill icke bands af stränga fordringar på konstruktionens soliditet och minst af allt af stilens enhet, åstadkom han ett verk, som, när det åtminstone lyckades någorlunda, gaf genom det måleriska, det pittoreska och naiva i hela anläggningen ett behag åt hans arbete, som i dag som är tjusar vårt sinne. Frånsedt det intresse, som ett århundraden gammalt byggnadsverk väcker hos oss genom sin historia och sin ålder, kan man i dessa den tidiga nordiska renässansens minnesmärken ännu i dag ej annat än beundra den rent arkitektoniska helhetsverkan, som kommer oss tillmötes t. ex. i Kalmar, Gripsholm och Vadstena åldriga byggnader.

Dessa komplexer af torn och nyckfullt placerade utsprång, utbyggda flyglar och trappor verka på nutidsmänniskan, trött vid det regelrätta skapandet, utpinad af symmetriens oföränderlighet, med betagande kraft.

det hela äro de medel, med hvilka den tidens arkitekter nå detta sitt mål, få och enkla. Dess värre har jag bland mina teckningar icke många af dessa detaljer. Jag nämner här vindskuporna, som, afbrytande den stora taklisten, hvilken för öfrigt alltid är af små dimensioner, gifva byggnadens silhuett ett så måleriskt käckt utseende. Dessa kupor, som i en del slott — Gripsholm — af ålder varit placerade t. o. m. på yttermurens krön, äro enkelt utförda i tegel och kalksten, dekorerade med de för Norden karakteristiska, i kalkrappning utförda, grunda, cirkelrunda fördjupningar. Då stora delar af Gripsholms, Kalmar och Åbo slott utfördes samtidigt, t. o. m. af allt att antaga delvis med användande af samma arbetskraft,¹ så har jag trott att man i framtiden vid en kommande restauration af Åbo slott kunde tillåta sig att å

¹ Den 13 aug. 1555 hade Gustaf Vasa besökt Åbo slott. Den 26 april året därpå skrifver han till Germund Svensson i Kalmar och befäller honom att »handla med mester Jacob (Richter) att han ville förskicka — med de skepp som nu från Calmar till Fiuland löpandes varda, några goda murmästare och snickare af dem där äro på Calmar slott, som kunde bygga och pynta några sköna rum, där han (hertig Johan) kunde vara uti».

Antonio de la Roche (della Rocca), kallad Persson, var en skicklig marmorarbetare i Åbo, som tidigare arbetat i Vadstena. »Murarmester Lucas skickas från Lofön till Åbo» etc. etc.

dess yngre delar använda detta vackra och vid denna tid allmänt omtyckta motiv, se fig. 53.

Den största konstnärliga verkan fingo dessa byggnader emellertid af de många oregelbundet anordnade och vackert krönta tor-

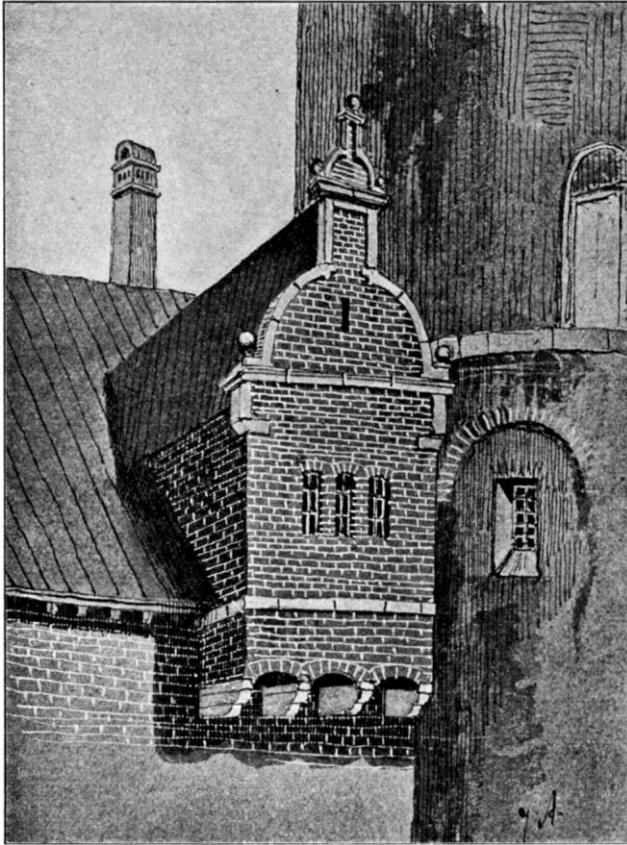

Fig. 55. Karnaportn från Gripsholms slott. (Restauration.)

nen. Att i Åbo slott funnits flera torn framgår af, bland annat, Olof Celsius yttrande i hans Kung Gustafs historia, där det heter: »förutom dessa fyra torn, hvilka — — fienden» etc. Då gamla slottet aldrig kunnat ha flera än två och då det sexkantiga tornet på nya borgens södra sida är det tredje, måste det fjärde ha funnits inom

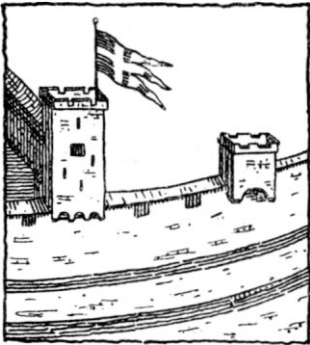
nya borgen och låg, att döma af allt hvad vi veta om borgar af detta slag och särskildt om Åbo slott vid denna tid, vid den nuvarande infartsporten. Ja, om sexkantiga tornet vid denna tid icke var uppdraget med spira öfver kringliggande murar, funnos vid porten tvenne torn. I räkenskaperna uppges det att 1544 trenne torn, norra, södra och porttornet, förseddes med nytt tak; 1584

Fig. 56. Tornet till Heittis kyrka.

heter det, att öfver porten uppfördes ett torn, i hvilket inreddes rum. Därtill åtgick omkring 50,000 tegel samt kalk, ankarjärn och tjära i mängd. Ännu 1668 heter det, att en ny trappa uppförts till altanen för porten. I förbigående må nämnas, att af ofvanstående framgår, att den östra flygeln — i hvilken Pehr Brahe sedan bodde — fanns allaredan 1544, och antagligen var den icke ny vid denna tid. Porten till den gjordes ny 1547. Därtill åtgick bland annat 4 Ltt järn. Det stora torn, som således otvifvelaktigt fanns här, var antingen ett karnap- eller ett altantorn eller ock en

barfrid. För det förra talar ett yttrande i räkenskaperna för 1668, där det heter, att »stockar ha lagts till en ny trappa till altanen för

WISBORGS SLOTT'S MUR.
BARFRIDER.

Fig. 57. Visbys slottsmur. Barfrider.

Fig. 58. Mazmo klockstapel.

Fig. 59. Kexholms slott.

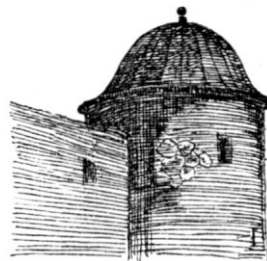

Fig. 60. Lilla rundelen i Viborgs slott.

yttre porten». Yttre porten är väl icke gärna någon annan än porten i den yttre borggården eller förborgen, desto hellre som orda-

lydelsen i sammanhanget i räkenskaperna häntyder därpå. Nu är emellertid altan här liktydigt med karnap. Var det en barfrid, som stod på den låga mantelmuren, så hänvisa vi till fig. 57, var det ett fast porttorn, kunde det se ut som porttornet till Viborgs slott, se fig. 54. Var det ett karnaptorn på pelare, kunde det se ut ungefär såsom karnaptornet å Gripsholms inre borggård. Var det åter ett hängande karnap- eller altantorn, hvilket jag håller

Fig. 61. Ufsby klockstapel.

för att det var, så kunde det se ut som det lilla hängtornet på en machicaulist öfver infartsporten i Gripsholm (se fig. 55) (den är ny); i detta fall kunde i tornet finnas rum i tvenne våningar. Det satt då så högt uppe, att det egendomliga vapnet öfver porten, hvarom vi senare skola tala, kunde ha haft sin plats ograveradt där det nu är. Karnap, hängtorn, var en mycket omtyckt prydnad i den nordiska renessansen. Karnapet hvilar vanligen på från väggen utgående konsoler eller på en utefter densamma löpande pelare, stundom är det dock direkt neddraget ända till marken. Ordet härledes från

ett medeltida latinskt ord, Carnapeum = myggnät, betyder äfven ett af förhängen på alla sidor omslutet rum.

Huru många tornen i Åbo slott i själfva verket varit, därom kunna meningarna vara delade. I mitt projekt till restauration har jag bortlämnat karnap- eller porttornet, af skäl att ingen ritning i dag som är bevarat för oss ens en antydning om huru det kunnat se ut. Det kunde ju hända, att när en gång restaurationsarbetet vidtager, spår af detsamma kunna komma i dagen, angifvande åtminstone på ett ungefär, huru det varit anordnadt. Tilldessa måste till och med hvarje gissning rörande detta torn skjutas å sido.

Uti mitt projekt har jag afslutat våningen ofvan porten med en gafvel uti den renässansstil, som de första Vasarne införde och den sista direkta Vasarfvingen, Kristina, utbildade.

Huru många dessa torn än varit, det troliga är dock, att de varit öfvertäckta med den art spiror, som specifikt svenska till sin art i dag som är bevarats å alla svenska slott som jag känner — utom Nyslotts fäste — och hvilka gå igen i mer eller mindre rik eller klumpig form uti en stor del af våra äldre kyrkor och uti några af våra fornborgar, Viborg och Kexholm. Jag har aftecknat och målat en hel mängd af dessa tornformer, och samlingen skulle utan svårighet kunna fås mångdubbelt större. Fig. 58—64 visa alla, huru tornspiran, här rättare tornbetäckningen, från en fyrkantig undre del öfvergår till en åttkantig lanternin. I alla de nyss-nämnda är öfvergången svängd i hvad man vanligen kallar hjälm-torn. Denna hjälmformade del är belagd med olika material, plåt i järn (i Viborg fig. 60), i koppar (i Kalmar fig. 62, 63), i läkt, (i Lampis fig. 64 och Maxmo fig. 58). När man studerar Dahlbergs Svæcia, finner man samma former snart sagdt i oändliga variationer, ofta med tillsats af starkt utsirade och markerade vindskupor, prydda med voluter, obelisker och knoppar.

Allt utvisande, att denna form i hela det Sverige, som byggde under 15:e och 17:de seklet i dessa rikt svängda, mångbuktande linier såg idealet för sin byggnadskonst, när det gällde att verka med prakt och glans. Där är en väsentlig skillnad mellan det dansknordtyska sättet och det svenska att bilda dessa tornafslutningar. Hos danskar och tyskar blef tornafslutningen en spira, vanligtvis särskildt rikt utsirad med buktande prydnader, se exempelvis Nikolai kyrka, Rosenborgs slott, börsen i Köpenhamn m. fl. I Sverige blef, som nämndes, tornbetäckningen under renässansen nästan aldrig en spira utan en kupol-(hjälm-)artad afslutning med en mer eller mindre krönande turell. Det var väl medellösheten, bristen på penningar, som äfven i detta fall lade sin hämsko på furstarnas byggnadskonst, och i stilens, i den goda smakens intresse vann det hela på denna nödtvungna sparsamhet.

Dessa tornbetäckningar voro vanligen prydda med i plåt utförda väderflöjlar. Flera af dem voro, att döma af teckningarna, rikt utsirade med stora knoppar, i plåt uthuggna sirater i form af kronor, kors och slingor. Särskildt tycks Svartsjö slott ha varit rikligt prydt med dem. I Åbo slott saknades de icke heller, de

Fig. 62. *Stora tornet i Kalmar slott.*
Akvarell af J. A.

Fig. 63. *Torn från Kalmar slott.*
Akvarell af J. A.

Fig. 64. *Klockstapel vid Lampis kyrka.*

Fig. 65 a.

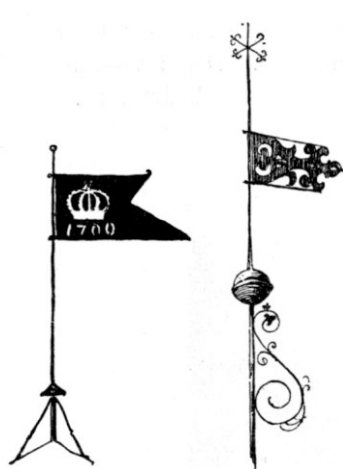

Fig. 66. Rundel vid slottet i Viborg.

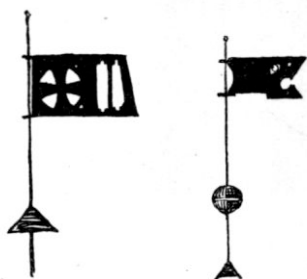

Fig. 65 b—f.

Fig. 67. Rundel vid slottet i Vadstena.

omnämnas ett par gånger i räkenskaperna. Fig. 65 visa »flöjlar», dels äldre, dels yngre, aftecknade efter naturen. Den i visst afseende intressantaste är den med kunglig krona och årtalet 1700.

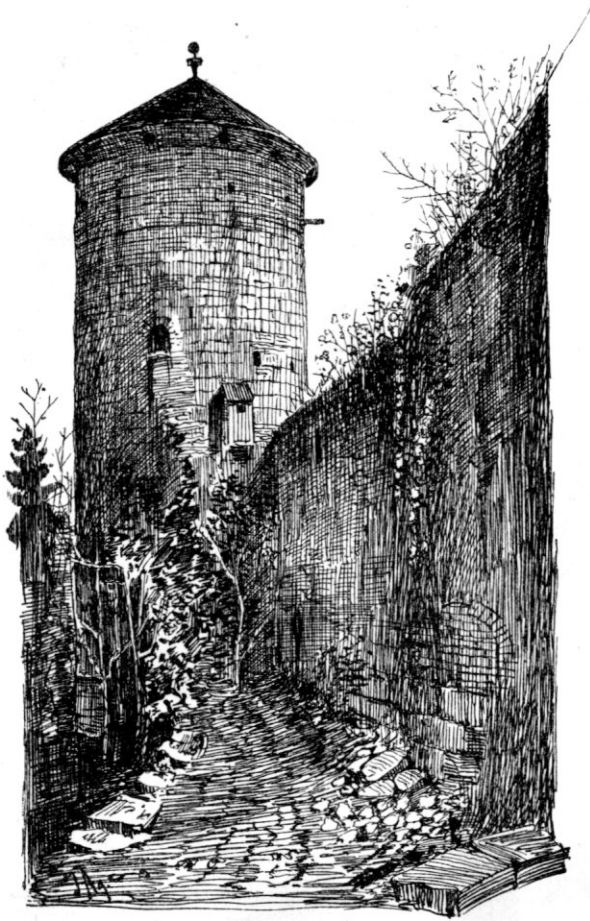

Fig. 68 a. Torn i slottet Gisors.

Den är från Viborgs slott, där den fanns å vinden i slottets nordvästra hörn.

Så länge de nordiska borgarna endast hade att stå emot fiendens pilar och belägringsmaskiner, voro de att anse som ointagliga. Uppförda nästan utan undantag på öar, behöfde de vid denna tid

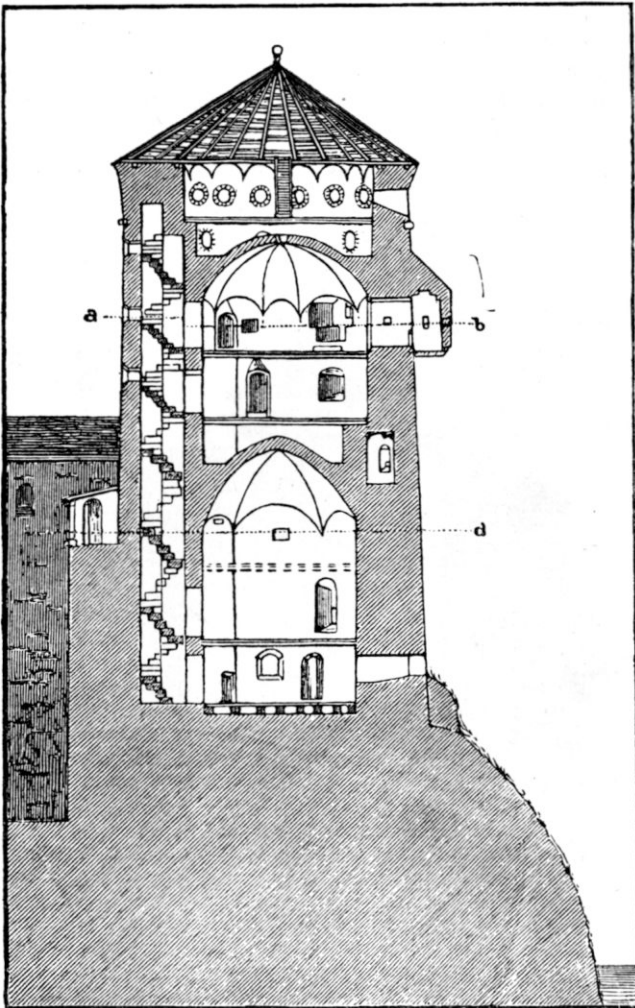

Fig. 68 b. Genomskärning af ett torn i Olofsborg vid Nyslott.

inga egentliga utanverk; staketet, vallgrafven (diket) och på vissa ställen låga jordvallar (ofta delvis uppförda af timmer) utanför porten voro allt, som kom i fråga. Innesluten inom borgens starka gråstensmurar kunde besättningen, om den endast var väl provianterad, hålla ut snart sagdt huru länge som helst.

När kanonerna emellertid blefvo så pass farliga, att deras skott kunde skada de gamla borgarna, måste man, för att hålla fienden på afstånd, anlägga utanverk. Ännu nödvändigare blefvo dessa, när de s. k. fyrbollarna eller eldkulorna uppfunnos. I norden inträffade det förra under Gustaf I, det senare under Johan III. Så länge fyrbollarna gjordes af »lärftpungar, rullade i svafvel och

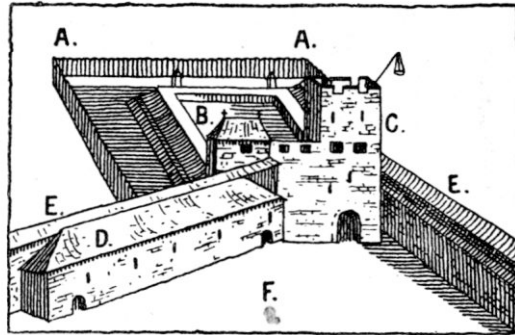
Fig. 69. Projekt till återuppförande af Kajaneborgs fäste efter en teckning af 1729.

pulver, genomstungna af i pulver indränkta och torkade stickor», som de beskrivas i Petter Månssons kuriösa bok »Stridskonst», voro de så pass lätta, att de icke kunde kastas långt. Men senare blefvo de för sitt ändamål lämpligare, och det voro de redan, när Jakob Pontus de la Gardie intog Kexholm. Tack vare dessa fyrbollar måste utanverken så att säga tvinga sig på den tidens fortifikationsofficerare. Också uppträdde nu samtidigt flera befästningsskolor, såsom den italienska, den franska, den nederländska och den svenska. Det skulle föra oss för långt att redögöra för diffe-

rensarna mellan alla dessa olika system; här må blott nämnas, att italienarne kallade sina utanverk pasteyer, hvilket ord senare i Frankrike (enligt någras antagande) blir bastion; i Sverige heter det pastej, som skrives på olika sätt. I den svenska befästningskonsten intaga de s. k. »rundelarna» det främsta rummet i utanverken och gifva hela det nya systemet sin karaktär. De första rundelarna uppfördes omkring 1544, och ännu hundra år senare använder Dahlberg de runda tornen som hufvudverk vid fästningsbyggnaderna i Malmö,

Fig. 70. Helsingborgs Kärna efter en gammal teckning.

WISBORG SLOTT. PORTVÄRNET.

Fig. 71. Wisborgs slott. Portvärdnet. M. E. Dahlbergs Succia a. et h.

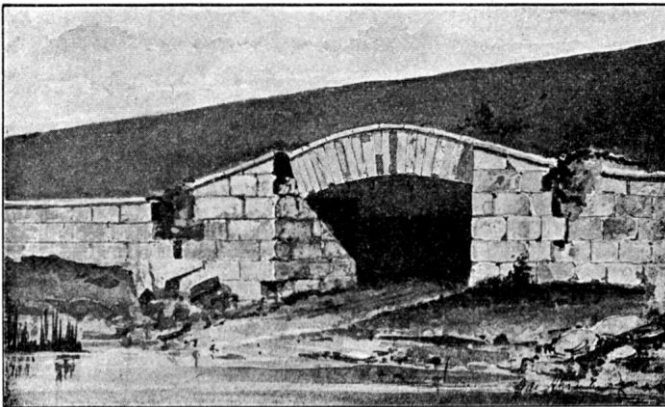

Fig. 72. Utfallsport från Kezholm. Akvarell af J. A.

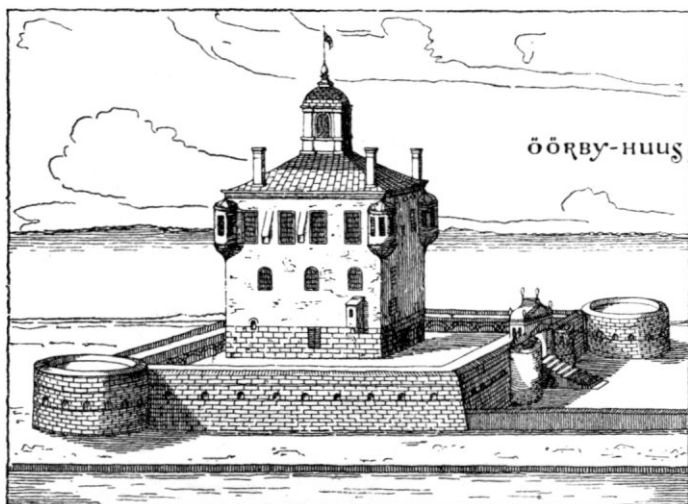

Fig. 73. Örbyhus. Ur Erik Dahlbergs Suecia a. et h.

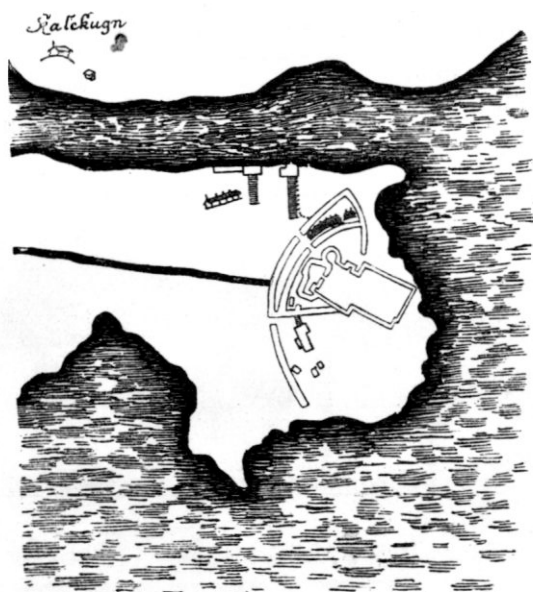

Fig. 74. Situationsplan af Åbo slott.

Landskrona, Göteborg m. fl. Fredriksborg vid Vaxholm skall vara Europas största runda torn. Uppfinnaren af dessa runda torn kan

Fig. 75. Kastellholm.

ej anges, men Gustaf Vasa var bland dem, som tidigast använde dem följdriktigt och i stor skala. Rundeln var ett lågt, rundt torn, beläget i ett hörn af en fästning och med i det närmaste $\frac{3}{4}$ af sin

korda skjutande utom murens lif, d. v. s. dess yttre linier. Runda torn under namn af »rondeletti» hade af italienarne begagnats redan tidigare. Ja, äfven i Finland ha vi haft flera »rondeletti» i Olofsborg (fig. 68 b). Det runda tornet i Gisors i Nordfrankrike, fig. 68 a, är så godt som modellen till tornet i Olofsborg. Dessa voro

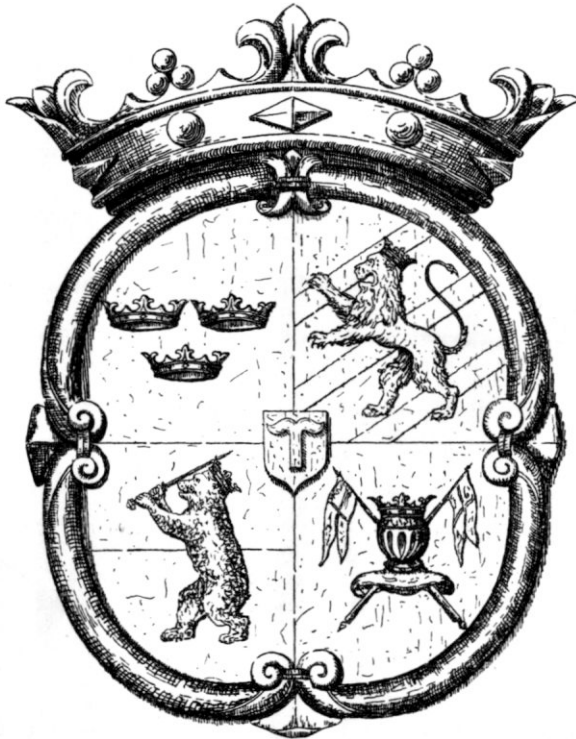

Fig. 76. Hertig Johans vapen öfver porten i Åbo slott.

dock icke »rundeler», icke utanverk, de utgjorde tvärtom »kärnan» i hela fästningen, lågo icke heller i fästningens hörn utan längs den grada muren d. ä. kurtiner (så i Kexholm) eller t. o. m. innanför dem. Vidare voro dessa runda torn höga (Olofsborg), medan rundeln alltid var låg. Mot slutet af Vasatiden blir namnet till den grad en fackterm i fortifikationen, att det betecknar ett hörnparti i ett utanverk, äfven om detta är polygont; så heter det t. ex. i Karl XII:s krigshistoria: »den mångkantade rundeln i Narva», »lilla

rundeln i Åbo slott norr om porten», men denna lilla rundel har i alla tider, såvidt man vet, varit månghörnig.

Som ofvan nämndes, utfördes det första runda tornet i det dåtida Sverige omkring 1544, det uppfördes i Kalmar. Det runda tornet i Åbo utfördes under Johan III:s tid, åren 1549—70. Jag har antecknat »Henrik van Cöllner sändes till Åbo för att hjälpa Lars Michelson att uppföra den stora rundeln i förborgen till Åbo slott». Rundelarnas konstruktion var som följer. Midti rundelen finnes en grof pelare af tegel, medan ytterväggarna till sin öfvervägande del äro af gråsten. Mellan ytterväggarna och midtspelarna voro starka ringhvalf slagna i tvenne våningar (så i Viborg). På dessa hvalf hvilade golfvasarna, som buro mellangolf och kanoner. Våningarna voro mycket låga, något mera än en manshöjd. Den nedersta tycks ha användts som lagerrum och proviantmagasin. Dess fönster vette endast inåt fästningen. Kanonerna voro placerade i gluggarna, som vette utåt. För att röken från kanonerna icke skulle blifva besvärlig för manskapet, fanns i hvalfvet ofvan denna glugg ett dragrör. Till systemet hörde, att rundeln skulle ha en turell eller taklykta, vanligen med hjälmtak eller spira, i hvilkens lanternin, hals eller i hålkälen, som bar upp bekröningen, arrangerades stora öppningar, allt för samma ändamål för att vid långvarig skottväxling afleda röken (se fig. 67). Ungefär så är rundeln i Viborg, fig. 66 — den bäst bevarade af de svenska rundelarna — än i dag, och alla, som jag varit i tillfälle att studera, äro enligt samma system, om ock smärre afvikningar förekomma.

När kanonskotten aflossas från slika runda torn, löpa kulorna radiellt från centrum utåt. Ju längre deras bana är, desto större blir den vinkel mellan radierna, som tillåter fienden nalkas fästningsverket; vinkeln kallas »den döda vinkeln». Jag har en gång t. o. m. sett »den döda svenska vinkeln». För att råda bot mot denna svaghet i systemet placerades gluggarna sieksack.

De nordiska borgarna voro tidigt nog omgifna af yttre försvarsverk. Fig. 70 utvisar ringmuren kring Helsingborgs »Kärna». Fig. 71, huru porten till Visborg värnats. A är staketet, B bollverket, C porttornet, E kurtinen. I Örbyhus slott se vi redan en längre hunnen fästningsbyggnadsskala, fig. 73, vi äro redan inne i renässansens pasteyer och rundelar. Bifogade lilla situationsplan af Åbo slott före tiden efter 1597 visar oss en följd af låga utan-

verk (fig. 74). De äro nu alla förstörda, men huru portarna kunnat ha varit uppförda i dessa låga murar, ser man i fig. 72, som visar en utfallsport i en af vallarna i Kexholms fäste. Port som vall vackert utförda af sandstenskvadrer.

Biläggande en pennteckning öfver det gamla romantiska, vackert belägna Kastellholm på Åland, slutar jag med en teckning af det originella vapen, som i dag som är finnes öfver porten till Åbo slott. Det komponerades, då Johan blef hertig af Finland och talar heraldiskt om att en medlem af Vasasläkten (hjärtskölden), arfprins till Svea (tre kronor) och Göta land (lejonet öfver de tre strömmarna), erhållit i förläning det egentliga Finland (hjälmens öfver två fanor) och Satakunda (björnen med svärdet).